

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FOLKLOR İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

ƏLİAĞA QAFAR OĞLU CƏFƏROV

**ŞİFAHİ VƏ YAZILI ƏNƏNƏDƏ KOROĞLUSÜJETLƏRİ
(EPOSUN AZƏRBAYCAN VERSİYASI ƏSASINDA)**

5719.01 - Folklorşünaslıq

**Filologiya üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

BAKI – 2015

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutunun “Klassik folklor” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Rəsmi opponentlər: **Teymur Həşim oğlu Kərimli.**
AMEA-nın həqiqi üzvü, filologiya üzrə elmlər doktoru

Qəzənfər Məhəmməd oğlu Paşayev
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Ramazan Oruc oğlu Qafarlı
filologiya üzrə elmlər doktoru, dosent

Aparıcı müəssisə: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
“Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” kafedrası

Müdafiə “_26_” _06_____ 2015 -ci il tarixdə saat ____-də Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən FD.01.201 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Az-1000, Bakı şəhəri, 8-ci Kiçik Qala döngəsi, 31, AMEA Folklor İnstitutu

Dissertasiya işi ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat “_” _____ 2015-ci ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent:

Afaq Xürrəm qızı Ramazanova

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. “Koroğlu” dastanının geniş şəkildə araşdırılması folklorşünaslığın qarşısında duran mühüm problemlərdəndir. Qeyd etmək lazımdır ki, dastanın konkret aspektlərdən öyrənilməsi təcrübəsi mövcud olsa da, onların genişləndirilməsinə və eləcə də yeni nəşr olunmuş variantlarına da müraciət etmək böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra milli-mənəvi dəyərlərə qayıdış güclənmiş, xalqın mənəvi dəyərlərini ifadə edən mədəni nümunələrə maraq artmışdır. Bu mənada “Koroğlu” dastanının yeni elmi-nəzəri müddəalar müstəvisində öyrənilməsi zərurəti yaranmışdır.

Dissertasiya işinin aktuallığı ilk dəfə olaraq “Koroğlu” dastanının həm ilkin, həm də son nəşrlərinin bir araya gətirilməsi və müqayisəli şəkildə təhlil olunması ilə bağlıdır. Belə ki, burada dastanın Əli Kamali, prof. A.Nəbiyev nüsxələri, eyni zamanda Bakı əlyazmaları ilk dəfə olaraq geniş təhlil müstəvisinə gətirilmiş və maraqlı nəticələrə gəlinmişdir.

Milli dastançılıqda “Koroğlu” süjetləri aşığı yaradıcılığının əsas tərkib hissələrindən birini təşkil edir. “Koroğlu” dastanı öz səciyyəsi etibarilə nəinki milli dastançılıqda, hətta böyük türk aşığı yaradıcılığında öndə gedən qəhrəmanlıq mövzusu olmuşdur.

Aşığı yaradıcılığı həmişə inkişafda olan, daim yeniləşən bir proses olduğundan “Koroğlu” mövzusu da daim inkişafda, öz içindən boy verməkdədir. Aşığı yaradıcılığının dialektikası dastan yaradıcılığının da tərəqqisinə imkan yaratmaqdadır. Bu xüsusiyyət “Koroğlu” dastanının süjetlərinin artmasında da müşahidə olunur. Həm də bu inkişaf böyük bir ərazini əhatə etdiyindən, aşığı yaradıcılığının bu xüsusiyyətini izləmək xüsusi diqqət tələb edir. “Koroğlu” dastanının məkanca yayıldığı ərazilər aşığı məktəbləri üzrə qruplaşdığından, dastanın yenidən yaranma və qurulma istiqamətləri də bir-birindən fərqli ərazilərdə genişlənilir. Dastan yaradıcılığı qapalı məkanlarda daha çox inkişaf etdiyindən, “Koroğlu” mövzusu da belə ərazilərdə daha çox yaranma və yayılma səciyyəsinə malik olur. Aşığı yaradıcılığının təsiri

ilə dastan yaradıcılığı qapalı mühitdən ayrıldıqdan sonra təsirlərə məruz qalır, ifa zamanı yeni çalarlarla zənginləşir. Yaradıcı aşıqlar yeni dastan süjetlərini yarada bilər. Onun köhnə yaddaşında Koroğlu nəğmələri yaşayırsa, bundan istifadə edərək, bu nəğmələrin məzmununa uyğun istifadə edir, yeni qollar ifa edir. Yeni “Koroğlu” süjetləri aşiq repertuarına daxil olaraq, dastan yaradıcılığının tərkib hissəsinə çevrilir.

Bu cəhətdən qaynar olan ən zəngin bölgə Cənubi Azərbaycandır. Bu bölgənin aşıqlarının ifasında “Koroğlu” qollarının sayı 30-dan artıqdır. Bölgənin Təbriz, Ərdəbil, Savə, Urmiya, Qaradağ, Zəncan və başqa aşiq məktəbləri “Koroğlu” ifaçılığı ilə seçilir. Həm də cənub aşiq məktəblərinin “Koroğlu” ifaçılığı şimal aşiq məktəblərindəki ifaçılıqdan fərqlənir. Burada “Koroğlu” dastanı ilə bağlı olan süjetlərdə mühüm keyfiyyət dəyişikliyi baş verməkdədir. Bu süjetlər ənənəvilikdən uzaqlaşaraq, özünəməxsusluq təşkil edir.

Müdafiyə təqdim edilən dissertasiya işində mövcud olan bir çox problemləri yenidən araşdırılmasına böyük diqqət verilmişdir. Aşiq repertuarında qolların meydana gəlməsi, tarixi coğrafiyası, qolların yaranma mərhələləri, əlyazma mətnləri, onların nəşri məsələləri, geniş şəkildə təhlil olunmuşdur. Mövzunun aktuallığını şərtləndirən əsas amillərdən biri də həmçinin “Koroğlu” dastanının dünya eposu ilə müqayisəli şəkildə tədqiqata cəlb edilməsidir.

Mövzunun öyrənilmə dərəcəsi. “Koroğlu” dastanının sistemli şəkildə öyrənilməsi işinə XX əsrdə başlanılmışdır. Bu işə könüllü şəkildə qoşulan F.Köçərli, M.Mahmudbəyov, V.Xulufu, H.Əlizadə, N.Zeynalli, S.Mümtaz, A.Rəcəbli və s. kimi Azərbaycan ziyalıları həm toplayıcı, həm də tədqiqatçı kimi fəaliyyət göstərmişlər. XX əsrin 20-ci illərində yaradılmış Azərbaycanı Tədqiq və Təəbbüb Cəmiyyətinin xətti ilə “Koroğlu” dastanının həm toplanması işi, həm də ilk tədqiqatı aparılmışdır. 30-cu illərdən sonra bu işlə müntəzəm məşğul olan alimlər nəslə yetişmiş və ilk sanballı tədqiqatlar və toplama işlərinin nəticəsi olaraq “Koroğlu” dastanı çap edilmişdir. Bu illərdə “Koroğlu” dastanı ilə həm toplayıcı, həm də tədqiqatçı naşir kimi M.H.Təhmasib məşğul olmuşdur. “Koroğlu” dastanının tədqiqatçılarından H.Araslı, Ə.Axundov, P.Əfəndiyev, İ.Abbaslı, A.Nəbiyev, Q.Namazov, S.Paşayev, M.Həkimov, M.Seyidov, F.Fərhadov, M.Rəfili, M.Arif,

M.Sadiqov, X.Koroğlu, R.Rüstəməzadə, N.Cəfərov, E.Rəhimova, A.Hacıyev, F.Bayat, X.Bəşirova, Y.İsmayılova, İ.Sadiq, E.Abbasov və başqalarının yaradıcılığında “Koroğlu” dastanının poetikası, morfoloji strukturu, qollarının təhlili, obrazların səciyyəsi, obrazların prototipləri, variantları, yeni qolları ilə birlikdə təzə variantların təhlili aparılmışdır¹. Onlardan M.H.Təhmasib, M.Həkimov, A.Nəbiyev və S.Paşayev həm də toplayıcı kimi dastanın yeni qollarını çap etdirmişlər.

Dissertasiya işinin obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektini müxtəlif məktəblərdəki aşiq repertuarı, aşıqların ifasında yayılmış qollar və süjetlər təşkil edir. Aşiq yaradıcılığı bütövlükdə geniş məfhumdur. Ən qədim zamanlardan ta bu günə qədər aşiq yaradıcılığı öz zənginliyi ilə seçilmişdir. Xüsusilə qəhrəmanlıq dastanlarının ifası dastançılıqda ənənə olaraq, davam etməkdədir. Qəhrəmanlıq dastanları epik növün ən böyük janrıdır. Qəhrəmanlıq dastanları da özlərinə məxsus ifa xüsusiyyətlərinə malikdir. Bu ifa xüsusiyyətləri aşiq

¹ Araslı H. XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: ADU nəş., 1956, 327 s.; Təhmasib M.H. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). Bakı, Elm, 1972, 397 s.; Abbaslı. İ. “Koroğlu” eposunun janr özünəməxsusluğuna dair. “Dədə Qorqud” jur”. 1, Bakı: Səda, 2001, s. 8090.; Abbaslı İ. “Koroğlu” eposu / Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. 13-cü kitab. Bakı: Səda, 2002; Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. Bakı: Yazıçı, 1983, 326 s.; Nəbiyev A. Qəhrəmanlıq səhifələri. Bakı: Gənclik, 1975, 98 s.; Cəfərov N. “Koroğlu”nun poetikası. “Dil və ədəbiyyat” jurnalına əlavə. Bakı: BDU, 1997, 46 s.; Əfəndiyev P. “Koroğlu” - Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq eposudur. Fil. elm. nam. diss. avtoreferatı. Bakı: 1954.; Fərhadov F. “Koroğlu” dastanının Zaqafqaziya versiyasına dair // “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər”, III kitab. Bakı: Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, 1968, 194 s.; Namazov Q. Azərbaycan aşiq sənəti. Bakı: Yazıçı, 1984, 192 s.; Namazov Q. Aşığın sazı və sözü. Bakı: Yazıçı, 1980, 155 s.; Həkimov M. Azərbaycan klassik aşiq yaradıcılığı. Bakı: API, 1982, 87 s.; Eldarova Ə. Azərbaycan aşiq sənəti. Bakı: Elm, 1996, 165 s.; Nağıyev C. “Koroğlu”nun Çin qaynaqları. Bakı: Asiya, 1999.; Bayat F. Koroğlu: Şamandan Aşıka, Alpdan Erene. Ankara: Akçağ, 2003, 176 s.; Bəşirova X. “Koroğlu” dastanı: tarixi-mifoloji gerçəklik və poetika. Bakı: Elm, 2000; İsmayılova Y. “Koroğlu” dastanında obrazlar sistemi, Bakı: Nurlan, 2003, 176 s.; Həqqi B. “Koroğlu” -tarixi-mifoloji gerçəklik. Bakı: Nurlan, 2003, 316 s.; İslam Sadiq. Koroğlu kim olub. Bakı: Azərənşr, 1998, 206 s.; Abbasov E. Koroğlu: poetik sistemi və strukturu. Bakı: Nurlan, 2008, 140 s. və s.

yaradıcılığında regiondan asılı olaraq dəyişir. Aşıq məktəblərinin timsalında “Koroğlu” dastanı ifaçılığının bir-birindən fərqləndiyini görmək olar. Aşıq məktəbləri, dastançılıqda yüksək şəraitə malik olan, bir-birindən o qədər də kəskin fərqlənməyən “Koroğlu” dastanının ifası dissertasiyanın obyektini təşkil edir. Onların arasında Tovuz, Qazax, Gədəbəy, Gəncə, Dərbənd, Quba, Şabran, Şirvan aşıqlarının “Koroğlu” ilə bağlı repertuarı obyekt seçilmişdir.

Dissertasiyanın predmeti isə “Koroğlu” dastanının özüdür. Bilavasitə dastanla bağlı olaraq, hər bir aşığın ifa tərzini, yeni qolların təhlilə cəlb olunması, dastanın qədim və müasir süjetlərinin tədqiqi, ilkin nəğmələrin dastanda əks olunma yolları, müstəqil “Koroğlu” variantları, Koroğlu haqqında aşıq rəvayətləri predmetin tərkib hissəsindədir. Azərbaycanda çap olunmuş “Koroğlu” variantları bu sırada dissertasiyanın əməli hissəsinə çevrilmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi “Koroğlu” dastanının ilkin və son nəşrlərini geniş şəkildə təhlil süzgəcindən keçirməklə dastanın müxtəlif variant və nüsxələri arasındakı fərqlərin meydana gəlməsinin aşkara çıxarılmasından və bu fərqlərin səbəblərinin izah edilməsində ibarətdir. Bu iş isə aşağıdakı vəzifələrin həyata keçirilməsini tələb edir:

- Cənubi Qafqazda və Güney Azərbaycanda ilkin nəğmə və süjetlərin araşdırılması. İ.Şopenin Aşıq Ömərdən topladığı variantın təhlili;

- ilkin süjetlərin aşıq repertuarına düşməsi və yayılmasının səciyyəvi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi;

- Aşıq Sadıqın milli koroğluxan kimi fəaliyyətinin araşdırılması. A.Xodzkonun tərcüməsində “Koroğlu” dastanının milli dastançılıqda rolunun aydınlaşdırılması;

- A.Xodzko və J.Sandin “Koroğlu” ilə bağlı tərcüməçilik və nəşr fəaliyyətlərinin öyrənilməsi;

- Aşıq Hüseyn Bozalqanlımın və Aşıq Əsədin koroğluxan kimi fəaliyyətinin təhlil olunması;

- Vəli Xulufunun “Koroğlu” dastanı və Gəncəbasar aşıqlarının repertuarında əsas qolların tədqiqi;

- Axıska türklərinin “Koroğlu” dastanının təhlili;

- Şirvan və Dərbənd bölgələrindən toplanmış “Koroğlu” dastanı

və qollarının araşdırılması;

- yeni dövrdə yaranan “Koroğlu” qollarının təhlili;
- ötən əsrdə toplanmış qolların “Koroğlu” dastanında necə istifadə olunmasını araşdırmaq.

Dissertasiyanın elmi yenilikləri. İlk dəfə olaraq araşdırılan problem ayrıca tədqiqat obyektinə kimi götürülmüş, qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələrdə koroğlunlaşmaqla bağlı bir sıra nəzəri məsələlər tədqiqata cəlb edilmişdir ki, bu da ümumtürk eposu ilə bağlı mülahizələri zənginləşdirməyə və genişləndirməyə imkan vermişdir.

İşdəki elmi yenilikləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- ilk nəğmə və süjetlərin “Koroğlu” dastanı ilə bağlılığı üzə çıxarılmışdır;
- süjetin aşiq repertuarına daxil olma yolları müəyyənləşdirilmişdir;
- Xodzko variantında “ulu İsgəndər bəy” adının kimə məxsus olması izah olunmuşdur;
- Xodzko variantının qaynaqlandığı mənbənin ifadəsi haqqında fikirlərə aydınlıq gətirilmişdir;
- Jorj Sandın yaradıcılığında Koroğlu motivləri aşkar edilmişdir;
- “Koroğlu” dastanının aşiq repertuarında yaşamasının perspektivləri öyrənilmişdir;
- Axıska “Koroğlu”sunun ifadələri dəqiqləşdirilmişdir;
- Şirvan və Dərbənd “Koroğlu” ifadəliliyi ilə Təbriz ifadəliliyinin oxşar xüsusiyyətləri verilmişdir;
- Aşiq Hüseyn Bozalqanlı və Aşiq Əsədinin ifadəsində qolların “Koroğlu” dastanının formalaşmasında rolu işıqlandırılmışdır.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasları. Dissertasiyada “Koroğlu” dastanının öyrənilməsində Azərbaycan, rus, türk və xarici ölkə alimlərinin nəzəri irsindən istifadə olunmuşdur. Tədqiqatda həmin elmi-nəzəri mənbələr əsasında “Koroğlu” dastanının təhlili aparılmışdır. Burada təhlillər tarixi, tarixi-müqayisəli, tipoloji, struktur-semantik təhlil metodları vasitəsilə aparılmış, qarşılaşdırma üsulundan istifadə olunmuşdur. Dastanın çoxvariantlı olması bu qədər təhlil metodlarının tətbiqi üçün imkan vermişdir.

Araşdırmada son illərdə koroğlunlaşmanın elmi nailiyyətlərindən də istifadə olunmuşdur. Tədqiqatın nəzəri hissəsini

qabaqcıl koroğluşunasların elmi irsi, praktik hissəsini isə respublikamızda çap olunan müxtəlif “Koroğlu” nəşrləri təşkil edir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiya işinin mühüm nəzəri və praktik əhəmiyyəti vardır. Araşdırma koroğluşunaslığın ənənələri üzrə aparıldığından, bütün nəzəri və toplama materiallarını özündə cəmləşdirmişdir. Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyətini burada əsaslandırılan elmi yenilik təşkil edir. Həmin elmi yeniliyin də əsasında toplama materiallarının və nəzəri mənbələrin tədqiqi dayanır. Dissertasiyada əldə olunan nəticələr praktik işlərin aparılmasında, yeni əsərlərin yazılmasında istifadə oluna bilər. Bu tədqiqat eyni zamanda koroğluşunaslıqda yeni mənbə kimi xüsusi kurslarda “Koroğlu”ya aid tədris vəsaiti rolunu oynaya bilər.

Tədqiqatın aprobeiası. Dissertasiya AMEA Folklor İnstitutunun “Klassik folklor” şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın əsas elmi müddəaları, başlıca elmi yenilikləri, elmi-nəzəri əsasları və s. görülmə işlər müəllifin “Aşıq repertuarında “Koroğlu” dastanı” (2011), “Azərbaycan “Koroğlu” dastançılığı ənənələri” (2014) monoqrafiyalarında, tərtibçisi olduğu “Koroğlu” nəşrində, çoxsaylı elmi məqalələrində, müxtəlif elmi konfranslarda etdiyi çıxışlarda öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, dörd fəsil, hər fəslin problematikasına uyğun yarım fəsillərdən, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Tədqiqatın giriş hissəsində dissertasiya mövzusunun aktuallığı əsaslandırılmış, tədqiqatın obyektı və predmeti göstərilmiş, məqsəd və vəzifələri sadalanmış, mövzusunun tədqiqat tarixi ümumiləşdirilmiş, elmi yenilikləri göstərilmiş, işin nəzəri və metodoloji əsasları, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, harada aprobeiası olunması və quruluşu haqqında danışılmışdır.

Dissertasiyanın “Aşıq repertuarında ilk “Koroğlu” nəğmə və süjetləri” adlanan birinci fəslində Cənubi Qafqaz və Güney

Azərbaycanda ilk “Koroğlu” nəğmə və süjetlər tədqiq olunmuş, İ.Şopen süjetin ilk toplayıcısı kimi səciyyələndirilmiş, dastan süjetinin aşıq repertuarına daxil olma və yayılma spesifikasiyası öyrənilmişdir.

Birinci fəslin ““Koroğlu” dastanının variant və nüsxələrinin əsas xüsusiyyətləri və Koroğlu nəğmələrinin poetik strukturu” adlanan birinci yarım fəslində qeyd olunur ki, Azərbaycan xalqının zəngin epos ənənəsinin ən bariz nümunəsi “Koroğlu” eposudur. Özündə mifoloji, həm də tarixi gerçəkliyin bu və ya digər cəhətlərini yaşadan eposun Azərbaycan folklorşunaslıq tarixində zəngin tədqiqi təcrübəsi mövcudur. “Koroğlu” dastanı təkcə Azərbaycan alimləri tərəfindən deyil, eyni zamanda bir sıra Türkiyə tədqiqatçıları tərəfindən də araşdırılmış, qiymətli mülahizələr söylənilmişdir¹.

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında, eləcə də dastan yaradıcılığında Koroğlu mövzusu ən qədim süjetlərdən biridir. “Koroğlu” dastanı barədə ilkin məlumatlara qədim əlyazma, cüng və təzkirələrdə rast gəlinir. Belə ki, XVII - XVIII əsrlərə aid Azərbaycan cünglərində, əlyazmalarında, şeir məcmuələrində, o cümlədən “Nəğmələr kitabı”nda (Təbriz, 25 yanvar 1721), Əndəlib Qaracadağının “Şeirlər məcmuəsi”ndə (1804) Koroğlunun adı ilə bağlı çoxsaylı faktların yer alması eposun Azərbaycan xalqı arasında geniş yayılmasından xəbər verir.

Dastanın ilk çapı XIX əsrin 30-cu illərinə təsadüf edir. Həmin mənbədə dastana aid çox kiçik epizod və rəvayət səciyyəli məlumatlar əks olunmuşdur. XVII əsrin tarixçiləri H.Rumlu, İ.Münşi, Övliya

¹ Cemal Anadol. Koroğlu. İstanbul: Turkmen kitabevi, 1997, 421 s.; Çobanoğlu Ö. Aşık Tarzı Kültür Geleneği ve Destan Turu. Ankara: Akçağ Yayınları, 2000, 386 s.; Çobanoğlu Ö. Halkbilimi Kuramları ve Araştırma Yöntemleri Tarihine Giriş. Ankara: Akçağ Yayınları, 2002, 352 s.; Enver Uzun. İran türk folkloru. Trabzon, Eser Ofset Matbaacılık, 2007, 124 s.; Kafkasyalı A. İran Türkleri Aşık Mühitleri. Erzurum: Salkımsöğüt Yayınları, 2009, 318 s.; Kafkasyalı A. İran Türk aşıkları ve Milli Kimlik. Erzurum: Salkımsöğüt Yayınları, 2009, 320 s.; Kırzioğlu M.F. XV - XVI yüzyıllarda “Koroğlu - Koroğlu” adlı iki türkmen oymağı / Uluslararası türk folklor semineri bildiri. Ankara, 1974.; Köprülü M.F. Türk Saz Şairleri. 3 ciltte. 1 -ci c. Ankara: Güven Matbaası, 1962, 377 s.; Köprülü M.F. Türk Saz Şairleri. 3 ciltte. 2 -ci c. Ankara: Güven Matbaası, 1962, 377 s.; Köprülü M.F. Türk Saz Şairleri.

Çələbi və başqaları bu dövr barədə xülasə verərkən, xüsusilə kəndlərdə tüğyan edən üsyanları təsvir edirlər. Təsadüfi deyildir ki, tədqiqatçılar dastanın bu tarixi hadisələrlə səsleşən detallarını da diqqətdən qaçırmamışlar.

Müxtəlif illərdə bu eposun ilk variantları rus mətbuatında işıq üzü görmüş, Londonda, Parisdə kitab şəklində çap olunmuşdur. Bu işdə A.Xodzkonun, S.Pennin, J.Sandin və başqalarının marağını qeyd etməmək olmaz. Beləliklə, müxtəlif illərdə “Koroğlu” eposunun müxtəlif variantları toplanmışdır. 1913-cü ildə Rza Zaki Türkiyə variantı əsasında “Koroğlu” eposunu nəşr etdirmiş, XX əsrin 20-ci illərində və daha sonra Vəli Xulufunun, Hümmət Əlizadənin, Abbas Rəcəblinin, daha sonralar M.H.Təhmasibin, A.Nəbiyevin, D.Əliyevanın və başqalarının fəaliyyəti nəticəsində Koroğluşünaslığa yeni-yeni töhfələr verilmişdir. Bu iş Cənubi Azərbaycanda da davam etdirilmiş, Cənubi Azərbaycan koroğluxanlarının ifasında “Koroğlu” eposu dəfələrlə toplanılıb çap olunmuşdur.

“Koroğlu” dastanı kitabça şəklində ilk dəfə 1842-ci ildə nəşr olunmuşdur. Bunun toplanması bir zamanlar Gilanda Rusiya konsulu olan Aleksandr Xodzkonun adı ilə bağlıdır. Onun əldə etdiyi orijinal variantın nəşri fars, nəzmi isə Azərbaycan dilindədir. A. Xodzko heç bir yerdə özünü toplayıcı kimi təqdim etmir.

Təbii ki, “Koroğlu” eposunun Azərbaycanda geniş tədqiq və nəşr tarixi vardır. Bu sahədə ilkin təcrübələrdən biri XX əsrin onuncu illərində görülmüş işlərdir. Belə ki, 1913-cü ildə Bakıda Rza Zəkibəy bir kitab çap etdirir ki, burada Koroğlu ilə bağlı hekayətlər, əsasən, nəşrlədir və bəzi nəğmələrə də rast gəlmək mümkündür. Qeyd edək ki, eposun bu nəşri 2000-ci ildə Elnarə Tofiqzı tərəfindən yenidən nəşr olunmuşdur.

“Koroğlu” dastanının nəşri işində Vəli Xulufu, Hümmət Əlizadə və Əliheydər Tahirovun da gördüyü işlər təqdirəlayiqdir. Ümumiyyətlə, XX əsrin 30-40-cı illərində “Koroğlu” dastanının istər toplanılması, istərsə də nəşri və tədqiqi sahəsində mühüm işlər görülmüşdür.

“Koroğlu” eposunun variantları içərisində Cənubi Azərbaycanda yayılmış, Əli Kamali tərəfindən Aşıq Əliəkəbdən toplanmış “Koroğlu”nu və “Koroğlu”nun Tiflis-Təbriz variantını xüsusilə qeyd

etmək olar. Hər iki variantda Koroğlu Cəlali Koroğlu adı ilə verilmişdir. Təbriz variantının ön sözündə bu dastanın XVII əsrdə qələmə alındığı bildirilir ¹.

Epik yaradıcılıqda dastan formalaşmağa başlayanda bu proses nəgmə üslubunda yayılır. Adətən, belə nəgmələr qəhrəmanlıq səhifələri adı ilə şifahi yaradıcılıqda tanınmağa başlayır və etnosun qəhrəmanlıq tarixini özündə əks etdirir. Biz ən qədim dastanlarımızın yaranma formasına nəzər salsaq görürük ki, bu qəhrəmanlıq nəgmələri hansısa etnosun dəyərlərini, qəhrəmanlıq keçmişini yaşadır. Təbii ki, belə bir yaradıcılıq prosesini “Koroğlu” eposu da keçmişdir.

“Koroğlu” dastanının quruluşuna əsasən, Koroğlu obrazının yaranmasının həm mifoloji, həm də tarixi yolunu izləmək mümkündür. Birinci yol - mifoloji yol yuxarıda göstərdiyimiz obrazın etnomifoloji qaynaqlarından irəli gəlir, ikinci yol isə tarixin hansı kəsimində xalq arasında məşhurlaşmış xəyali obrazın təsiri ilə bu adı özünə qəbul etmiş şəxsiyyətin qəhrəmanlığının xalq yaddaşında qoşalaşması və ona Koroğlu adının verilməsi yolu ilədir (şəxsiyyət özü də Koroğlu adını seçə bilər).

“Koroğlu” dastanının son illər çap olunan nüsxələri içərisində diqqəti cəlb edən nüsxələrdən biri də “Koroğlu (Bakı əlyazmaları)” adı altında çap olunan nüsxədir. Bu kitab koroğluşunaslıq üçün qiymətli faktları ehtiva etməklə yanaşı, Koroğlu və dastanın digər qəhrəmanları barədə yeni məlumatlar əldə etmək baxımından tədqiqəlayiqdir. “Koroğlu”nun Bakı əlyazmaları” Koroğlu D-674, “Məşhur Koroğlunun hekayəsi” D-331, “Koroğlu. Qoşma və gəraylılar” adlı hissələri özündə ehtiva edir².

“Koroğlu (Bakı əlyazmaları)” adlı kitabda Salman Mümtazın arxivindən götürülmüş, Koroğluya aid edilən müstəqil şeirlər də yer almışdır. Burada “Salman Mümtazın arxivindən” adı altındakı bölmədə 14 müstəqil şeir parçası verilmişdir. Koroğlunun dilindən söylənilən

¹ Abbaslı. İ. “Koroğlu” eposunun janr özünəməxsusluğuna dair. “Dədə Qorqud” jur”. 1, Bakı: Səda, 2001, s. 80-90.; Şamil Ə. Əli Kamalının toplayıcılıq və araşdırıcılıq fəaliyyəti / Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. 9-cu kitab. Bakı: Səda, 2000, s.220 - 226

² Koroğlu (Bakı əlyazmaları). Bakı: Nurlan, 2010, 88 s

həmin nəğmələrdə Koroğlunun qəhrəmanlığı, dəlillərlə münasibəti, döyüşkənliyindən bəhs olunur. Bu nəğmələr Koroğlu şəxsiyyətinin dərki üçün qiymətli faktları özündə ehtiva edir.

“Koroğlu” eposundakı nəğmə-şeyrləri iki hissəyə ayırmaq olar:

1. Cünglərdə əks olunmuş dastana aid nəğmələr;
2. Repertuar yolu ilə ağızdan-ağıza, ustadan şeyirdə öyrədilən nəğmələr.

Cünglərdə qalmış nəğmələrin sayı çox deyildir. Belə cünglərə Elyas Muşeqyanın 1721 -ci ildə tərtib etdiyi “Nəğmələr”, Ə.Qaracadağının “Şeyrlər məcmuəsi” təzkirəsi, Arakel Təbrizlinin “Tarix” kitabı, D.Əliyevanın Gürcüstan Dövlət Muzeyindən əldə etdiyi şeyrlər aiddir.

Bu nəğmələr, təqribən, belə motivləni: öyü nəğməsi; məzəmmət nəğməsi; ayrılıq nəğməsi; döyüş nəğməsi; nəvaziş nəğməsi; qəhrəmanlıq nəğməsi; şikayət nəğməsi; həsrət nəğməsi; məhəbbət nəğməsi və s.

Ümumiyyətlə, “Koroğlu” nətmələrində ən qədim zamanlardan aşıq-məşuq, vətən-yar, igidliyə çağırış və s. hisslər poetik ənənədən qalma motivlər kimi iştirak edir. Bu nəğmələr aşıq poeziyasındakı şeyrlərdən fərqlənir. Nəğmələr epik strukturun formalaşmasında həlledici rol oynayır. Onlar eposun tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Bu nəğmələri eposdan ayıraraq ayrıca təhlil etsək, bir poetik şeyir nümunəsi təsirində olduğunu görürük. Bu şeyrlərin özünəməxsus bir keyfiyyəti vardır, o da başqa dastana pərçim oluna bilməməsidir. Bu nəğmələr öz müstəqilliyini buna görə qoruyur.

Birinci fəslin “*İ.Şopen süjetin ilk toplayıcısı kimi*” adlanan ikinci yarım fəslində qeyd olunur ki, rus mətbuatında dastana dair ilk məlumat və belə demək mümkünsə, bu sahədə ilk təcümələrdən biri İ.Şopenə məxsusdur. Milliyyətə polyak olan İ. Şopen çar hökumətinin məmuru kimi bir müddət Zaqafqaziyada işləmişdir. Elə bu zaman Araz çayı sahillərində yaşayan yerli əhalidən “Koroğlu” dastanına aid materiallar toplamışdır. Koroğlunun əhəmiyyətində belə bir fikir vardır ki, “Koroğlu” eposunun ilk dəfə elmə məlum olması İ.Şopenin fəaliyyəti nəticəsində mümkün olmuşdur. İndi “Qafqaz-Anadolu” versiyası adlandırılan “Koroğlu”nun ilk quraşdırma mətnini İ.Şopen “Ker-oqlı” - tatarskaya leqenda” adı ilə “Mayak sovremennoqo prosveşeniya i obrazovannosti” jurnalında 1840-cı ildə çap etdirmişdir.

İ.Şopen variantının əsas müsbət xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, dünyanın marağını Azərbaycan xalqının etnik-tarixi köklərinə, mənəvi-ictimai həyatına yönləndirmiş, Azərbaycan xalqının bədii-estetik dəyərlərinə diqqəti artırmışdır.

Onun topladığı mətn iki hissədən ibarətdir. O, topladığı dastandan kiçik parçanı vermiş, sonra bu parçadakı əfsanəvi adlara və terminlərə şərhlər vermişdir. Mətn iki qoldan ibarətdir: “Alı kişi” və “Həməzinin Qıratı aparması”. İ.Şopen bu qolları Ömər adlı bir aşıqdan qeydə aldığını yazır¹. Təbii ki, İ.Şopen Azərbaycan dilini bilmirdi və o, aşıqla erməni tərcüməçi vasitəsilə söhbət edirdi. İ.Şopen “Koroğlu” dastanına “Son əhvalat mənim ixtiyarımdır” adlı bir parça da əlavə etmişdir. Bu parça dastanın ümumi qəhrəmanlıq xəttinə uyğun gəlmir. Burada nəql edilir ki, Koroğlu Rassudana adlı bir gürcü qızına vurulmuşdur. Qız isə onun qarşısına şərt qoymuşdur ki, əgər qaçaqçılıqdan və müsəlmanlıqdan əl çəksən sənə gələrəm. Koroğlu bu şərtə razı olur və dəlillərdən xəlvət kilsəyə gedir. Dəlillər bu işdən xəbər tutub Rassudanani öldürürlər. Bu süjet qondarma bir süjetdir, eyni zamanda milli qəhrəmanın adına layiq olmayan süjetdir. Onun saxta olmasını bir çox görkəmli alimlər - V.M.Jirmunski, B.A.Qarriyev, H.T.Zərifov, M.H.Təhmasib, A.Nəbiyev, M.Sadıxov və başqaları qeyd etmişlər. İ.Şopenin bu variantından da görünür ki, o, dastan üzərində çox sərbəst şəkildə işləmiş, özündən mətnə əlavələr etmişdir. V.M.Jirmunski və H.T.Zərifov bu epizodu özünəməxsus şəkildə bayronsayağı təkmilləşdirmə adlandırmışlar². Azərbaycan folklorşünaslığında da M.H.Təhmasib bu nəşri zərərli hesab etmiş, Koroğlunun gürcü qızı ilə olan əhvalatını Şopenin uydurması adlandırmışdır³.

Bütün bu göstərilənlərə baxmayaraq, Şopen variantı dastanın tədqiqi tarixini araşdırmaq üçün bir mənbədir. Bu cəhətdən B.A.Qarriyev İ.Şopen nəşrini əfsanəvi Koroğlunun qəhrəmanlığı

¹ Əfəndiyev P. “Koroğlu” dastanı rus mətbuatında // Azərb, SSR EA Xəbərləri, İctimai elmlər, №1, 1958, s. 54

² Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т. Узбекский народный героический эпос. Москва: ОГУЗ, 1974, 489 с. 507

³ Koroğlu / tərtib edən M.H.Təhmasib. Bakı: Azərb. SSR EA Nəşriyyatı. 1956, s. 19

haqqında ilk türk aşığından eşitdiyi nəğmələrin məzmununun romantikəsinə nəqli kimi qiymətləndirmişdir ¹. İ.Şopen nəşri haqqındakı fikirləri M.H.Təhmasibin dediklərinə qismən uyğun gələn M.Sadıxov bu nəşrdə əsas süjet xəttinin izlənildiyini göstərir, lakin tədqiqatçı Şopenin dastan mətninin dəqiqliyinə təminat verə bilmir². Ş.Ələkbərova göstərir ki, Şopen nəşrinin mətni “Koroğlu” eposu ilə məzmunca uyğun gəlmir, heç bir “Koroğlu” variantında Rassudana obrazı yoxdur³. V.Vəliyev Şopenin Koroğluya münasibətini tənqid edir, onun uydurduğu “Koroğlu” dastanının xalq qəhrəmanının adına ləkə olduğunu göstərir. Bununla bərabər, o, koroğluşünaslıqda bu mətnin dəyərini də qeyd edirdi⁴. M.Həkimov da qeyd edir ki, Şopen bu variantı özü istədiyi kimi, öz zövqünə uyğun şəkildə işləmişdir, nəticədə uydurma bir variant əmələ gəlmişdir⁵.

Bütün bu qeydlər Şopen “Koroğlu”sunun birtərəfli mahiyyətini izah edir. Yuxarıda göstərilən fikirlər Şopen nəşrinin tarixi əhəmiyyətini azaltmasa da, onun ancaq mürtəce mahiyyətini nəzərə çatdırır. Lakin Şopen nəşrinə təkə tənqidi gözlə baxmaq olmaz. Düzdür, onun “Koroğlu”sunda ziddiyyətli cəhətlər çoxdur. Buna baxmayaraq, bizim üçün xüsusi rolu ola biləcək müsbət cəhətləri də axtarmaq lazımdır. Bu “Koroğlu” ilk nəşrdir. Prof. A.Nəbiyev də Şopen nəşrinin “Koroğlu” süjetinə, onun dastan kimi formalaşmasına təsirini önə çəkir, onun ilk nəşr kimi roluna qiymət verir. A.Nəbiyev belə bir qənaətə gəlir ki, “Müqəddimə”də yazdığı “Koroğlu” hərfən tərcümədə “Kor oğlu” deməkdir və bir çoxları bu fikirdədir ki, bu yenilməz qəhrəman tatardır” sözləri ilə Şopen onun təkə tayfasından

¹ Карпов Б.А. Эпические сказания о Кер-оглы у тюркоязычных народов. Москва: Главная редакция восточной литературы., изд. “Наука”, 1968, с. 22-23

² Sadıqov M. “Koroğlu” Jorj Sandın tərcüməsində / Ədəbiyyat və incəsənət, 1986, 12 dekabr

³ Алекперова Ш. О первых переводах и исследованиях эпоса “Кер - оглы” // Известия АН Азерб. ССР. Серия литература, языка и искусства, 1979, № 3, с.26

⁴ Vəliyev V. Azərbaycan qəhrəmanlıq dastanları. Bakı: ADU, 1980, s. 51-52

⁵ Həkimov M. Azərbaycan aşiq ədəbiyyatı. Bakı: Yazıçı, 1983, s. 126 - 127

çıxdığını təsdiq etmiş olur¹.

Yuxarıda qeyd etdik ki, İ.Şopen nəşri iki hissədən ibarətdir: “Alı kişi” qolunu xatırladan hissə; “Həmənin Qıratı oğurlaması” qolunun qısa məzmunu. İ.Şopen variantı həcmcə böyük deyildir. O, “Koroğlu” dastanından qeyd etdiyimiz bəzi qolların məzmununu verdikdən sonra Koroğlunun Rassudanaya olan məhəbbət macərəsini təsvir edir.

Şopen variantının başqa variantlardan fərqlənən bir neçə özəl xüsusiyyətləri vardır. Əvvəla Şopen mətnində təsvir çox romantikdir. Xüsusilə Koroğlunun qalası Çənlibelin təsviri bu cəhətdən başqa variantlardakı təsvirdən seçilir. Burada Koroğlu əvvəlcə xalq mənafeyi uğrunda fəaliyyət göstərir, sonra isə peşman olub özünü rahib kimi hiss edərək, həyatını monastırda, kilsədə keçirmək istəyir. İ.Şopen nəşrinin sonunda 25-ə qədər həm maraqlı, həm də mübahisəli, olduqca zərərli qeydlər də vardır. Şopenin Koroğlu haqqındakı qeydlərindən belə görünür ki, o, Koroğlunu tarixdə yaşamış şəxsiyyət, qəhrəman və üsyan başçısı kimi, eyni zamanda aşıq, sənətkar və dastan yaradıcısı kimi görür. Amma görünür ki, İ.Şopen “Koroğlu”nun məzmununu öz xoşuna dəyişdirməmişdir. Bunu etməyə çar senzurası səbəb olmuşdur. Variantlardakı bəzi maraqlı faktlar onu deməyə əsas verir ki, onun əlində üzərində işlədiyi əsas mətn olmuşdur. O, Koroğlunun təkə tayfasından olduğunu, atasının kor edildiyini də təsdiq edir.

Birinci fəslin “*“Koroğlu” süjetlərinin aşıq repertuarına daxil olması və yayılması*” adlanan üçüncü yarımfəslində qeyd olunur ki, hər bir dastanın əsasında müəyyən süjet xətti dayanır. Süjet xətti öz inkişafında müxtəlif mərhələlərdən keçir. Koroğlu haqqında tarixi rəvayətlərin tiplər üzrə bölünməsi, regionlar üzrə ayrılması, fərdi xüsusiyyət daşması və s. faktorlar bir tarixi süjetin bədii cəhətdən formalaşmasına çox təsir edir. Süjet xətti regionun coğrafiyasına uyğun olaraq, həm də orada yaşayan tayfaların tarixi keçmişinə və mübarizə ruhuna yaxın olduğundan, münbit zəmində boy atır, yaşamaq hüququ qazanır.

Qəhrəmanlıq süjetinin yaranması üçün iki əsas amil tələb olunur: milli qəhrəman və milli zülm. Daha doğrusu milli zülm milli qəhrəmanı öz içindən yetişdirir. Milli qəhrəmanın davranışında sosial

¹ Nəbiyev A. Qəhrəmanlıq səhifələri. Bakı: Gənclik, 1975, s. 24

amillər iştirak edir və onun fərdi xüsusiyyətlərini formalaşdırır. Məsələn, onun fiziki gücü həddindən artıq şişirdilir, hiperbolik səviyyədə təsvir olunur. Biz bunu Koroğlu obrazının yaranmasında da müşahidə edə bilərik.

Bizə belə gəlir ki, “Koroğlu” eposu ozan yaradıcılığından aşiq yaradıcılığına keçid dövründə yaranmağa başlamışdır. Bəzi tədqiqatçılar hətta “Koroğlu”nun “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarından əvvəl formalaşdığını qeyd edirlər. Bunu bütövlükdə eposun bütün qollarına aid etmək olmaz. Ola bilər ki, “Koroğlu”nun ilkin süjetləri ən qədim dövrlərdə formalaşmışdır. Xüsusilə “Alı kişi” qolu haqqında bunu söyləmək olar.

Dissertasiyanın **““Koroğlu” dastanının Güney Azərbaycan variant və nüsxələri”** adlanan ikinci fəslində “Koroğlu” dastanının Cənubi Azərbaycan aşıqlarının ifasına düşməsi və dastanın bu ərazidə geniş yayılması öyrənilir. A. Xodzko və “Koroğlu” dastanı süjetinin ilk repertuar həyatı, Aşiq Sadıq variantı, Jorj Sand və “Koroğlu” eposu kimi məsələlər tədqiq edilmişdir. Cənubda yayılan “Koroğlu” dastanı öz spesifik xüsusiyyətləri ilə seçilir. Bu variantda (yaxud variantlarda) heç yerdə rast gəlinməyən dəlilərin adlarına rast gəlirik.

“Koroğlu” dastanının hələlik cənubdan ən son toplanılıb nəşr olunmuş nüsxəsi Əli Kamali variantıdır. Belə ki, dastanın günümüzə qədər canlı şəkildə yaşadığı məkanlardan biri olan Cənubi Azərbaycanda toplanılmış bu nüsxə özünün canlı koloriti, dil-üslub keyfiyyətləri və orijinal detalları ilə diqqəti cəlb edir¹.

Dastanda rast gəlinən maraqlı faktlardan biri də Koroğlunun əsli-nəsli və qohumları ilə bağlıdır:

Yedigün boynuna almaz,
Heş kim belə qılıç çalmaz,
Əmisi Şabannan qalmaz,
Bir utanmaz vardır üzi.

Zöörə deyər baxsın süzə,
Əbəs qonax oldu bizə,

¹ “Koroğlu” dastanı (Əli Kamali arxivindəki variantlar), Bakı: Nurlan, 2009. 396 s.

Dədəsi miləxor Mirzə,
Qırat üssə çıxdı gözi¹.

“Koroğlu”da müxtəliflik aşiq repertuarında həmin süjetin ifası zamanı yaranır. Süjetin aşiq repertuarına daxil olma və yayılmasının bir neçə səciyyəvi cəhətini göstərmək olar: Əgər süjet ənənəvi süjetdirsə, bir çox variantda o, özünün ilkinliyini qoruyur; Süjetlə məclis (qol) arasında fərqlənmə olmamalıdır; Süjetdəki nəğmələrin döyüş ruhlu olması onun yayılmasının ilkin şərtidir; Hər bir süjet müəyyən bir motivin əsasında təşəkkül tapır; Süjetin aşiq repertuarına düşməsinə coğrafi məkan təsir edə bilər; Süjet variantın tarixi inkişafından asılıdır; Şeirin strukturu variantlarda dəyişə bilər və s.²

Bu qısa xülasələr süjetin aşiq repertuarına necə daxil olmasını və yayılmasını özündə əks etdirir. Süjetin aşiq repertuarına düşməsi və yayılmasında əsas rol oynayan qəhrəmanın haqqında yayılan nəğmələr və rəvayətlərdir. Dastanda yuxarıda qısa mənzərəsi təsvir olunan tarixi gerçəklik uyğun olaraq saxlanılmış, onun igid, qəhrəman olmaqla yanaşı, gözəl qoşmalar müəllifi olan istedadlı şair və aşiq olması da vurğulanmışdır. Eləcə də dastanın digər variantlarında olduğu kimi, bu variantda da Koroğlunun müxtəlif diyarlardan qızlar gətirməsi motivi də əks olunmuşdur. Koroğlunun həm də müxtəlif yerlərdən dəlilər gətirməsi faktı qorunub qalmışdır.

İkinci fəslin “*A.Xodzko “Koroğlu” dastanının ilk toplayıcısı və tərcüməçisi kimi*” adlanan birinci yarımfəslində qeyd olunur ki, bütöv şəkildə “Koroğlu” dastanını Avropaya ilk dəfə tanıdan görkəmli polyak yazıçısı və etnoqrafi Aleksandr Xodzko olmuşdur. O, XIX əsrin 30-cu illərində Gilanda rus konsulu işləyərkən Azərbaycan xalqının adət-ənənələri, etnoqrafiyası və şifahi yaradıcılığı ilə maraqlanmış, ilk dəfə “Koroğlu” dastanı haqqında məlumatı burada eşitmişdir. A.Xodzkonun yazıya aldığı bu dastan 13 məclisdən ibarət idi. O, xalq arasında yaşayan bu el sənətkarlarının “koroğluxan” adlandırıldığı

¹ “Koroğlu” dastanı (Əli Kamali arxivindəki variantlar), Bakı: Nurlan, 2009. 253 s.

² Abbaslı İ. Azərbaycan “Koroğlu” eposunun məzmun və ideya təkamülü / “Dədə Qorqul” elmi-ədəbi toplusu, 2002, № 1, s. 101-105

qeyd edir¹.

A.Xodzko nəşr etdirdiyi eposa “Müqəddimə” də yazmışdır. O, saz alətini çunqur və ya sitara adlandırmışdır. Bu ondan irəli gəlir ki, həmin illərdə Avropada çunqur, gitara ilə simli alət kimi daha yaxından tanış idi. O, çunqur adını məhz ona görə qeyd etmişdir ki, avropalı saz haqqında məlumatı ala bilsin.

A.Xodzko aşığıları “imtiyazlı raspodlar” adlandırır. O yazır ki, aşığıların ifa etdiyi Koroğlu mahnıları nə vaxt və nə münasibətlə, hansı hadisə ilə əlaqədar meydana gəlib? Çünki burada bədii fantaziya həddindən artıq çoxdur. Ona görə də onlar dinləyicilərin arzusuna görə məclislərə bölünmüşdür².

Onun bu sözləri - dinləyicilərin arzusu ilə dastanın məclislərə bölünməsi də burada tədqiqatçıları düşündürməlidir. Bizə görə, A.Xodzko dinləyicilərin arzusu ilə dastanın müəyyən məclis çərçivəsində ifa edilməsini nəzərdə tutur. Belə olmasaydı 13 və 28 məclisdən ibarət bütöv “Koroğlu” dastanını bir yığıncaqda ifa etmək çox çətin olardı. Ola bilsin, A.Xodzko qısaldılmış “Koroğlu”nun müəyyən məclislərini eşitmişdir, ona görə də dinləyicinin arzusu ilə konkret məclislərin ifasını nəzərdə tutur. Ona görə də araşdırıcıların A.Xodzkonun “Koroğlu”nu ayrıca, eposçuluq tarixindən təcrid olunmuş şəkildə araşdırdığını demələri birtərəfli fikirlərdir.

Bu “Müqəddimə”də A.Xodzko Koroğlu nəğmələrinin aşığılar tərəfindən ifa olunduğunu qeyd edir. O, Koroğludan tarixi şəxsiyyət və improvizatorçu şair kimi bəhs edərkən, həmin nəğmələrin onun dilindən söyləndiyini bildirir. “Koroğlunun improvizasiyaları təbii qayadan vuran dağ çeşməsinin büllur fəvvarələri kimi safdır, sünilikdən uzaqdır və heç bir çətinlik olmadan öz-özünə qəlbinin dərinliyindən axıb gəlmişdir. Bu qoşmaların qəhrəmanı Koroğlunun özünün göylər aləmi ilə, allahlar, simurq və vəhşi ruhlarla heç bir əlaqəsi yoxdur”³.

¹ Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1992, s. 250

² Кёр-оглы. Восточный поэт-наездник, полное собрание его импровизаций с присовокуплением его биографии. Перевод с английского С.С.Пенн. “Кафказ”, 1856, № 21, 24, 26, 27, 30, 34, 36 - 42, s. 7

³ Кёр-оглы. Восточный поэт-наездник, полное собрание его импровизаций с присовокуплением его биографии. Перевод с английского С.С.Пенн. “Кафказ”, 1856, № 21, 24, 26, 27, 30, 34, 36 - 42, с. 3

A.Xodzko oğuz adət-ənənələrini, elat mədəniyyətini yaxşı bilən şəxs idi. O, el içində çox olmuşdu, el içində işlənən sözləri də Avropa oxucusuna tanıtdırmaq istəmişdi. Bu məqsədlə o, “elat”, “nəqərəxan”, “Çənlibel”, “Qırat”, “Oğuz” sözlərini seçərək onların şərhini vermişdir. Onun türk, türkmən dastançılıq ənənəsinə yaxından bələd olmasını “Koroğlu”nun bəzi variantlarında Çənlibelin Şamlıbel kimi verməsindən də görmək olur. O, Çənlibel - Şamlıbelin Azərbaycanın Səlməs şəhərində yerləşdiyini, xalq arasında Çənlibellə bağlı rəvayətlərin yayıldığını göstərmişdir.

O, dastanın birinci məclisində Koroğlunun doğulması, tərbiyəsi, əfsanəvi atlar barədə danışır, dəniz atının Ceyhun çayının sahilində iki madyanla cütləşməsindən sonra yeni qulunların doğulması, sultan üçün yaxşı at seçərkən mehtərin həmin qulunları təklif etməsi, qulunların sultanın xoşuna gəlməməsi və bunun üstündə onun gözlərinin çıxarılması səhnələrini təsvir edir.

Bu variantda mehtərin gözlərinin çıxarılmasından sonra başqa səhnələr də verilir. Burada Koroğlu ilə dəlilərin münasibəti çox dəqiq göstərilir. Bu variantda da biz Koroğlunu övladsız görürük.

“Koroğlu” dastanında çoxlu qadın obrazlar vardır. Onların əksəriyyəti Koroğluya məktub yazaraq, Çənlibelə gəlmək istədiklərini söyləmişdilər. A.Xodzko da öz variantında oğuz qəhrəmanlarının qadına münasibətini görüb qiymətləndirmişdir. O, Koroğlunu çox mərd, dostunu uca tutan səxavətli bir insan kimi təsvir edir.

A.Xodzko variantında elə hadisələr təsvir olunur ki, bunlara başqa variantlarda rast gəlmirik. Əgər A.Xodzko variantında Bolu bəyi Eyvaz Çənlibelə gətirirsə, Əli Kamali variantında Eyvazla Dəmirçioğlu Bolu Sərdarı axtarmağa gedir. Hər üç variantda əsas motiv Bolu bəyin (Bolu Sərdarın) Çənlibelə qoşun aparmasıdır. Əli Kamalidə Bolu dəlinin adıdır. M.H.Təhmasib və A.Xodzko variantlarında bu ad Bolu vilayətinin bəylərbəyi kimi substantivləşmişdir.

Azərbaycan tarixinin dərin qatlarını öyrənməkdə də A.Xodzko variantı çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. “Koroğlu” dastanında iştirak edən dəlilərin bəziləri də tarixi şəxsiyyətlərdir. Mənbələr xüsusilə Koroğlunun tarixi şəxsiyyət olduğunu qeyd edir. Ümumiyyətlə, biz bu variantı nəzərdən keçirəndə, onun tarixlə nə qədər bağlı olduğunu görə bilərik. Ancaq dastan tam tarix deyildir və onu bədii boyalarla əsk

etdirir. Biz bunu dastanın bütün variantları, o cümlədən A.Xodzko variantı üçün söyləyə bilərik. Bütün bu kimi spesifik xüsusiyyətlərinə görə A.Xodzko variantı “Koroğlu” dastanının həm tarixi, həm də tipoloji-müqayisəli cəhətdən öyrənilməsində mühüm rol oynayır.

İkinci fəslin “*“Koroğlu” dastanının Aşıq Sadıq variantı*” adlanan ikinci yarımfəslində qeyd olunur ki, Aşıq Sadıq adı bu vaxta qədər yaradıcılığı öyrənilməyən sənətkarlarımızdan biridir. Onun adı yalnız bizə “Koroğlu” dastanının Paris nüsxəsinin söyləyicisi kimi tanışdır. Paris nüsxəsinin sonunda verilən məlumata əsasən, biz onun kimliyini təxminən müəyyənləşdirə bilərik. Dastanın sonuncu vərəqində bir neçə qiymətli məlumat verilir. Öyrənirik ki, Sadıq bəy adı ilə məşhur olan Aşıq Sadıq dastanın informatoru, Mirzə Əbdülvahab isə qələmə alanı olmuşdur. Dastanın qeydə alınmasının təşəbbüskarı, təsnif edəni isə Hacı Mirzə İsgəndərdir. Tarix bu adları sükut içində qoruyur. İnformasiyanın axırıncı cümlələri belədir: “Bu nüsxəni əvvəldən axıra qədər Mahmud xan Dünbülü Dirçui toplamışdır. Mətn düzgündür, lakin türki rəsmül-xəttində bir neçə səhv gedibdir. Ulu Mirzə İsgəndər bunu qeyd etsə də, onları düzəltməyə fürsət olmadı”.

Aşıq Sadığa qədər dastanın özəyi olmuşdurmumu? Bu sualı araşdırmaq üçün Paris nüsxəsinin 3-cü və 12-ci məclislərdəki üç klassik şeir nümunəsinə nəzər yetirmək lazımdır. Üçüncü məclisdə Xacə Yaqub Urfada Eyvaz adlı 13 - 14 yaşında gənc, gözəl bir oğlana rast gəlir. Bundan sonra Eyvazın tərifləri şeirlə verilir. Bu şeir aşıq şeiri üslubunda deyil. 14-lük şeir ölçüsündə yazılmışdır. Bu şeir heç bir pəhrəmanın dilindən deyilmir. Sərbəst şeir təsiri bağışlayır.

Sevdi könlüm yenə bir qaşı kaman oğlanı,
Beli incə, ləbi qönçə, bir güli-xəndanı.
Xublara can veribən oldu munun qurbanı,
Yoxdu bir böylə gözəl gəzsən əgər dünyanı,
Adı Eyvazxan ola, həşt behiştin çəmənı,
Sənəti qəssab ola, özü ki, gövhər kanı¹.

¹ Koroğlu. Paris nüsxəsi. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, s. 24

Bu şeir parçası onu göstərir ki, ənənə olaraq, “Koroğlu dastanı söylənərkən ifaçı aşıqlar bu şeir parçasını mətnə əlavə etmişlər. Belə şeirlərdən biri də 12-ci məclisdə söylənən “Gördüm bu yerdə bir güli-rəna əcəb, əcəb” sözləri ilə başlayan müxəmməsdür¹. Bu şeir də mətndə hansısa qədim şairin dilindən söylənilir. Bunu mətnədən də görürük. Orada qeyd olunur: “Şair burada belə deyib”. Bu məlumatlar da bizi Aşıq Sadiq barədə düşünməyə məcbur edir.

Göründüyü kimi, Cənubi Azərbaycan variantının araya-ərsəyə gəlməsində biri neçə adam iştirak etmişdir.

1. Kitabın müsənnifi (söyləyicisi) Aşıq Sadiqdır.
2. Qələmə alan Mirzə Əbdülvahabdır.
3. Şahidi olanlar Mirzə İsgəndərin nökr və qulluqçuları Mirzə Mehdi Gilani, Həsərətqulu bəy və Yaqub bəydir.
4. Əlyazmanı əvvəldən axıradək toplayan Mahmud xan Dünbülü Dircuidir.

Deməli, dastan 4 qrup şəxsin köməyi ilə yazıya köçürülmüşdür. İşə nəzarət edən isə Mirzə İsgəndər bəy olmuşdur. Fikrimizcə, “Çərşənbə günü, rəbiül əvvəl ayının on beşi, hicri-qəməri min iki yüz əllinci il” tarixi Aşıq Sadiq nüsxəsinin üzünün köçürüldüyü tarixdir. Bundan yuxarıda adları çəkilən adamlar isə əvvəlki daha qədim nüsxənin köçürülməsində iştirak etmişlər. Aşıq Sadiqın güman olunan bu qədim əlyazması İsgəndər bəyin zamanında yazılıbsa, həmin “Koroğlu” dastanı hansı dövrü əks etdirir? Əgər biz Mahmud xan Dircuinin yaşadığı dövrü müəyyən edə bilsək, bu barədə daha dəqiq fikir söyləyə bilərdik. Belə düşünə bilərik ki, Aşıq Sadiq da onun zamanında yaşamış, ona yaxın olmuşdur.

Tarix eposun qəhrəmanının şöhrətləndiyi dövrdə yarana bilməsi faktını və ya ehtimalını inkar etmir. Aşıq Sadiqın da Koroğlunun müasiri olduğuna inanmaq istəyirik. Elə İsgəndər bəy Münşinin özünün də Koroğlu haqqında çoxlu informasiyaları vardır. A.Xodzkonun da üzünü köçürtdüyü üçüncü nüsxə sonradan “Paris nüsxəsi” adlanan variantın meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur.

Səlim Rəfik 1933-cü ildə “Azərbaycan yurd bilgisi” dərgisinin 24-cü sayında “Nigaristanlı Aşıq Sadiqın bir şeiri” adlı informasiyanı

¹ Koroğlu. Paris nüsxəsi. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, s. 202

çap etdirmişdir. Orada deyilir ki, “Paris milli kütübhanesi yazmaları arasında (S.P.994) numara ilə mukayyet bir “Koroğlunamə” vardır. İngilis və rus lisanlarına tercüme ve Pertev Naili bey terefinden “Koroğlu destanında Paris rivayeti” deye behs edilen bu destanın eslinden intinsah edilmiş kopyası İstanbul Enstitüsü “Türkiyat Enstitüsü”nde bulunmaktadır. Müellifi Sadık adlı bir zat olan bu halk romanının sonuna bir şiir ilave edilmişdir. Nigaristanlı Sadık terefinden yazıldığı anlaşılan ve tipki “Koroğlu”nun menzum parçalarında olduğu olaraq ecemce tercümesi bulunan bu şiir eynile bundan ibarettir:

Könül qulluq etdi eftade kamil,
Kamala yetmedi işi xam qaldı.
Danəndeler qoşdu getdi dünyadan
Bedelinde bir axlı yox kem qaldı...

Əhməd Kutsi beyin Paris Milli Kütübhanesinin kataloqundan verdiyi məlumata görə, 1750 yılında yazıldığı anlaşılan “Koroğlunamə”nin sonunda tapılan bu şiirin sonradan ilave edilmədiyini təqdirdə XVIII yüzilin birinci yarısında yazıldığını qəbul edə bilərik.

Yukarıdakı parçadan müktədir bir şair olduğu görünən Nigaristanlı Aşık Sadıka aid məlumatımızın azlığı təəssüf doğurur”¹

Verilən məlumatdan da görünür ki, A.Xodzkoya qədər türkcə “Koroğlunamə” olmuşdur. A.Xodzko 1832-ci ildə həmin variantı fars dilinə tərcümə etmişdir. Oradakı şeirləri isə Azərbaycan dilində olduğu kimi saxlamışdır. Onun Parisə apardığı isə üzərində farsca işlənmiş birinci nüsxədir. Dastanın birinci nüsxəsi öz milli dilində yazılmış variantdır, ikincisi üzü köçürülən nüsxədir, üçüncü isə farscaya tərcümə olunmuş A.Xodzkonun adı ilə bağlı olan nüsxədir. A.Xodzko axırncı nüsxədən dastanın üzünü yenidən köçürmüşdür. Prof. A.Nəbiyev də Xodzkonun əlində 3 nüsxənin olduğunu ehtimal edir. O, “Paris nüsxəsi”nin birinci variantdan tərcümə edildiyini söyləyir. Əgər A.Xodzko azərbaycanca olan variantı da aparmışsa, onda tərcümə digər variantdan, yəni farscaya onun xahişi ilə tərcümə olunmuş nüsxədən edilmişdir. Bu mülahizə öz təsdiqini taparsa, Aşık Sadığın variantı birinci və ikinci nüsxə ola bilər. Prof. A.Nəbiyev də qeyd edir ki, “Paris

¹ Refik S. Nigaristanlı Aşık Sadığın bir şiiri haqqında// “Azərbaycan yurd bilgisi” toplusu, sayı 24, yıl 2, 1933, s. 434 -435

nüsxəsi” Aşıq Sadıqın adı ilə müəyyən dərəcədə bağlı olan ikinci nüsxədir¹. Beləliklə, belə nəticə çıxarmaq olar ki, üzünün köçürülməsindən və ya tərcümə olunmasından asılı olmayaraq, əslində bütün variantlar Aşıq Sadıqın adı ilə bağlıdır.

İkinci fəslin “*J.Sand və “Koroğlu” eposu*” adlanan üçüncü yarımfəslində qeyd olunur ki, Jorj Sand görkəmli fransız yazıçısıdır. Onun Aleksandr Xodzko ilə tanışlığı və yaxınlığı da “Koroğlu” eposu ilə bağlıdır. A.Xodzkonun əlində “Koroğlu” eposunun üç variantı olduğunu söyləyirlər². “Koroğlu” eposunun üçüncü nüsxəsi J.Sandın fransız dilinə tərcümədə istifadə etdiyi nüsxədir. Prof. A.Nəbiyev qeyd edir ki, bu nüsxə A.Xodzko mətni ilə daha başqa bir variantın çarpazlaşması əsasında yaranmışdır. J.Sandın nüsxəsi Xodzkonun mətnindən əsaslı şəkildə fərqlənir³.

A.Xodzko ömrünün son illərini Parisdə yaşamış, Paris Universitetinin slavyan ədəbiyyatı kafedrasında professor vəzifəsində çalışmışdır. O, Jorj Sandla polyak yazıçısı Mikiyeviçin vasitəsilə tanış olmuşdur. A.Xodzko Paris Universitetində işləsə də, fransız dilini yaxşı bilmirdi. O, Fransada polyak mühaciri kimi yaşayırdı. O, “Koroğlu” dastanının fransız dilinə tərcümə olunmasını, yayılmasını istəyirdi. Özü bu işin öhdəsindən gələ bilmədiyindən belə hesab etmişdi ki, Jorj Sand kimi nüfuzlu yazıçı “Koroğlu” dastanını tərcümə edərsə, dastan məşhurlaşar. Onlar bu barədə söhbət etmişdilər. Jorj Sand “Koroğlu”-nün ingiliscə variantını oxuyub dastana, onun qəhrəmanına vurulmuşdu. Yazıçıda ilk təəssürat yarandıqdan sonra, o, bu dastanı fransız dilinə tərcümə etmək qərarına gəlmişdi. O, “Koroğlu” dastanını oxuyandan sonra müəyyən ixtisarlarla nəzm və nəsr hissələrini bir-biri ilə əlaqələndirərək, sətiri tərcümə etməyə başlamışdı. Tərcümə zamanı onun qarşısına çətinliklər çıxmışdı.

A.Xodzko variantındakı “Məclis”ləri J.Sand “görüşlər” kimi vermişdi və eyni zamanda o, redaktorlardan dastanı mümkün qədər ixtisar etmək tapşırığı almışdı. Bu təklif Jorj Sandın ürəyincə olmamışdı, həm də buna onun əli gəlmirdi. O tərəddüd keçirirdi, ixtisar

¹ Koroğlu. Bakı: Nurlan, 2004, s. 5

² Koroğlu. Bakı: Çıraq, 2006, s. 5

³ Koroğlu. Bakı: Nurlan, 2004, s.5

etməklə “Koroğlu” dastanının məzmun və gözəlliyinə xələl gətirmiş olurdu. Buna görə də məktublarının birində J.Sand yazırdı: “Bundan əvvəlki başlıq bizə elə orijinal və gözəl, elə ifadəli göründü ki, bizim onu çox qısaltmağa əlimiz gəlmədi”¹.

O, “Koroğlu” dastanını çap etdirmək üçün çox əziyyət çəkmişdi. 13 məclisdən ibarət olan A.Xodzko variantından cəmisi 7 məclis fransızcaya tərcümə olunub çap edilmişdir. Jorj Sand 1845-ci ildə öz əsərlərinin üçüncü cildinə “Koroğlu”nu da daxil etmişdi və bir nüsxəsini Delakruaya göndərmişdi. Onun Delakruaya yazdığı məktubda belə bir qeyd vardır: “Əziz dostum, mən sizə “Dəyirmançı”nın üçüncü cildini göndərirəm, sonunda bir fars nağılı var ki, onu oxumağınızı məsləhət görürəm. Məsələ burasındadır ki, mən yalnız onu tərcümə və qısa şəhr eləmişəm”².

XIX əsrdə Şərq ədəbiyyatı nümunələri risalə, nağıl, rapsodiya və s. ifadələrlə ifadə olunurdu. A.Xodzko da öz tərcüməsini “nağıl” adlandırmışdır. Jorj Sand bu ifadəni A.Xodzkodan götürərək işlədirdi. Lakin onun “fars nağılı” adlandırması Azərbaycan ədəbiyyatı ilə tanış ola bilməməsindən, həm də o vaxt bütün Şərq ədəbiyyatı nümunələrini “fars” adı ilə adlanmasını bilirik. O, A.Xodzkonu məşhur şərqşünas, türk, fars, zənd və başqa Şərq dillərinin kamil bilicisi saydığı üçün belə qənaətə gəlmişdir. Onun tərcüməyə məftunluğu, şərq poeziyasına aludəçiliyi tərcümədə gedən səhvləri görməyə imkan verməmişdir.

Jorj Sand fransızcaya tərcümə etdiyi “Koroğlu”nun “Müqəddimə”sində Koroğlunu Homerlə müqayisə edərək yazır: “Onun şairliyi haqqında hekayətlər Homer vaxtında Troya müharibəsinin hekayətləri qədər məşhurdur”³. O, göstərir ki, bu epopeya Xəzər sahilindəki xalqların, kalmıqların, Həştərxan tatarlarının, türkmənlərin, fars və türklərin, talış və kürdlərin və başqalarının ruhuna yaxın və doğmadır”⁴. Bununla da, o dastanın yayılma arealını göstərmiş olur. “Koroğlu” dastanı bu xalqlara ona görə yaxındır ki, onların hamısı eyni zülm, istibdad altında idi və onların azadlıq ruhuna Koroğlu kimi milli

¹ Balakışiyev Ş.Ş. “Koroğlu” dastanı Avropada. Fil. nam. diss., Bakı: 2005, s. 77

² Yenə orada, s. 79

³ Yenə orada, s. 81

⁴ Koroğlu. Bakı: Nurlan, 2004, s. 13

qəhrəman çox yaxın idi.

“Koroğlu” dastanının Avropaya tanıtılmasında Jorj Sandın xidmətləri böyük olmuşdur. Nəşr olunan nüsxədən görünür ki, Jorj Sand dastan poetikasına bələd olmamış, ona görə də dastandakı şeir parçalarının sətri tərcüməsini vermişdir. Amma bu şeir parçalarının bədii tərcüməsi yüksək sənətkarlıqla edilmişdir. Elmi ədəbiyyatda bu cür tərcümə improvizasiya adı ilə tanınır. İmprovizasiyanın əsas məqsədi şeirin məzmununu verməkdir. İmprovizasiyada şeirin bütün məzmunu əhatə olunmalıdır. Bu cəhətdən hər hansı bir improvizasiya ilə dastan şeirini tutuşdursaq, üst-üstə düşən lirik-hissi duyğuların tamamlandığını görürük.

Həm Xodzko, həm də S.Mümtaz şeirini Vəli Xulufunun çap etdirdiyi “Koroğlu”dakı oxşar şeirlə müqayisə etdikdə isə oxşar və fərqli cəhətlər görürük. Ümumiyyətlə, Paris nüsxəsində Koroğlunun dilindən verilmiş şeirlərin əksəriyyəti Jorj Sand tərəfindən improvizasiya edilmişdir. Əgər Paris nüsxəsindəki şeirlərə ardıcılıqla nəzər yetirsək, bunlardakı dərin məna, poetik lirizm az və ya çox dərəcədə J.Sand tərəfindən qavranılmışdır. Onun improvizasiyaları içində dəqiq informasiya verən sətri tərcümələr də vardır. Bu cəhətdən J.Sand orijinaldakı şeirlərin bədii xüsusiyyətlərini saxlamağa çalışmışdır. Bundan ötrü o, özündən bəzi artırımlar da etmişdir. İmprovizasiyalar, əsasən, şeirlərin qısa məzmununu əhatə etmişdir. Dastanda şeirlər çox olduğu kimi, improvizasiyalar da çoxdur. Bütün bu improvizasiyaların hamısını lirizm birləşdirir. J.Sandın tərcüməsində improvizasiyaların xüsusi çəkisi vardır. Əgər dastandakı şeirlər improvizasiya olunmasaydı dastanın məzmununda yarımçıqlıq olardı və fransız oxucusu Koroğlunun şəxsiyyətini dərinədən başa düşə bilməzdi.

Dissertasiyanın **“XX yüzilliyin əvvəllərində Şimali Azərbaycanın aşiq repertuarında “Koroğlu”** adlanan üçüncü fəslində Aşıq Hüseyn Bozalqanlının repertuarındakı ilk “Koroğlu” qolları, Gəncəbasar aşıqlarının repertuarında “Koroğlu” dastanı, Axıska türklərində yeni “Koroğlu” süjet nümunələri kimi məsələlər öyrənilmişdir.

Üçüncü fəslin *“Aşıq Hüseyn Bozalqanlının repertuarında “Koroğlu” süjetləri”* adlanan birinci yarım fəslində qeyd olunur ki, Aşıq Hüseyn Bozalqanlı aşiq poeziyasının görkəmli nümayəndələrin-

dən biridir. Vəli Xulufunun yazdığı kimi, o Gəncə və Qazax mahallarında ən qabil aşıqlardan sayılmışdır və “Koroğlu” dastanının yazıya alınmasında iştirak edən aşıqlardan biri olmuşdur. Aşıq Hüseyn Bozalqanlı 1880-ci ildə Tovuz rayonunun Bozalqanlı kəndində anadan olmuşdur. O, aşıq şeirinin bütün növ və şəkillərində yazıb-yaratmışdır. Folklorşünaslıq tarixinə Aşıq Hüseyn Bozalqanlı “Koroğlu” dastanının mahir söyləyicisi kimi də daxil olmuşdur. Vəli Xulufu 1927-ci ildə “Koroğlu”nun iki qolunu - “Toqat səfəri” və “Bağdad səfəri” qollarını onun ifasında qeydə almışdır. O, Koroğlu ilə bağlı bir sıra əhvalatları, rəvayətləri də Aşıq Hüseyn Bozalqanlıdan toplamışdır.

Aşıq Hüseyn Bozalqanlı ustad aşıq yanında şagird olmamışdır. Buna baxmayaraq, o, mahir ifaçı kimi “Koroğlu” dastanını mükəmməl öyrənmiş, dastandan beş qolu ifa etmişdir. Daha mükəmməl ifa olduğu üçün Vəli Xulufu “Toqat səfəri” və “Bağdad səfəri”ni çap olunmaq üçün münasib saymışdır. Hazırda bütün “Koroğlu” nəşrlərində çap olunan həmin qollar Aşıq Hüseyn Bozalqanlının ifasına əsaslanır. Vəli Xulufu nəşrində (1927 və 1929) “Toqat səfəri” birinci qoldur. Bu qol başqa nəşrlərdə “Həmzənin Qırətı qaçırması”, “Həmzənin Qırətı aparması”, “Səlim paşanın nökeri Həmzənin Koroğlunun atını oğurlaması...”, Paris nüsxəsindəki 6-cı məclis, Əli Kəməli variantında “Bu da Koroğlunun dəyirməndə Qırətı hədiyyə verməgidi və onu geri almağdı” adı altında verilmişdir. Müxtəlif illərdə çap olunmuş “Koroğlu” nəşrlərindəki bu qollar məzmunlarına görə bir-birindən qismən fərqlənir. Bu, aşıq ifaçılığından irəli gələn repertuar problemindən doğur. Aşıq Hüseyn Bozalqanlının söyləməsində hadisələr Həsən paşanın ölümündən sonra xanların və paşaların Koroğludan xilas olmaq yolları axtarması üzərində qurulur. Bu işdə xüsusi canfəşanlıq edən Toqat paşası Mahmud paşadır. M.H.Təhmasib nəşrindəki “Həmzənin Qırətı aparması” qolunda isə Koroğludan xilas olmaq üçün xotkarın məclisindən qayıdan Hasan paşa fərqlənir, ancaq canfəşanlıq edən Bolu bəydir.

Prof. A.Nəbiyevin “Koroğlu” nəşrində də Hasan paşa Qırətın ələ gətirilməsi üçün çalışır. Onun təşkil etdiyi məclisdə qarı məsləhət görür ki, Qırətı oğurlamaq lazımdır. Hər üç qolu birləşdirən eyni motivdir: Həmzənin Qırətı qaçırması və ya oğurlaması.

Aşıq Hüseyn Bozalqanlı variantında Keçəl Həmzə Koroğlu ilə

birbaşa qarşılaşır. M.H.Təhmasib nəşrində də bu belədir, burada da keçəl Həmzə özü Koroğlu ilə söhbət edir. A.Nəbiyev nəşrində də bu qarşılaşma təkrar olunur. Hər üç varianta diqqət yetirəndə görürük ki, Həmzənin adı aparması səhnəsi eynidir.

Aşiq Hüseyin Bozalqanlının söylədiyi Qıratın xəstələnməsi, cin vurması ilə bağlı əhvalata rast gəlinmir. M.H.Təhmasib nəşrində isə bu hadisəni söyləyəndən sonra Koroğlunun Qıratın yanına aparılması, Qıratın yenə sağaldılması dolayı ilə verilmişdir. Bu görüşün nəticəsi kimi, hər üç variantdakı “Alma gözlü, qız birçəkli Qırat, gəl” pafoslu şeiri Aşiq Hüseyin Bozalqanlı yaddaşından gələn ilk nümunələrdən biri kimi diqqəti çəkir.

Aşığın söylədiyi qol öz lakonikliyi ilə diqqət çəkir. Aşiq Hüseyin Bozalqanlı əhvalatları söyləyəndə təsvirçiliyə yol vermir. Hadisə və əhvalatı izah edib oxucunu yormur. Koroğlu ilə Həmzənin buradakı üzləşməsi də qısamdır. Burada şeirlər elə seçilmişdir ki, buradan Koroğlunun əhval-ruhiyyəsini duymaq olur.

Məlum olduğu kimi, V.Xulufu 1933-1934-cü illərdə dastanın 14 məclisdən ibarət bir variantını nəşrə hazırlamış, lakin bu gün də həmin məsələ elm aləminə qaranlıq qalmışdır. Bu barədə tədqiqat aparan professor A.Nəbiyev belə qənaətə gəlir ki, V.Xulufunun repressiyasının əsas səbəbi elə onun bu nəşri hazırlaması ilə bilavasitə bağlı olmuşdur¹.

Ümumiyyətlə, “Koroğlu” dastanının Vəli Xulufu nəşri təkcə folklor mətni kimi deyil, həm də folklorşünaslıq tarixi üçün də mühüm əhəmiyyətə malikdir. 1927-ci il mətnində toplayıcı dastanın iki müstəqil qolunu: “Toqat səfəri” və “Bağdad səfəri”ni çap etdirmişdir. Bundan əlavə, burada sonrakı nəşrlərdə müstəqil qol kimi yer alan “Nigar xanımın gətirilməsi”, “Dəmirçioğlunun dəlilər cərgəsinə girməsi” kimi hələ mükəmməl olmayan dastan parçalarını da çap etdirmişdir. Həm də bu nəşrdə toplayıcı “Koroğlunun taciri qaçanda”, “Cunul Aşiq”, “Cunul Aşiq və Telli xanım” kimi rəvayətləri də vermişdir.

Vəli Xulufu “Toqat səfəri”nin sonunda belə bir qeyd vermişdir: “Aşix Söyün bu nağılı Aşiq Musadan götürübü. Özü də bu yaxınlarda

¹ Koroğlu. Vəli Xulufu nəşri (1927). Bakı: Elm, 2007, s. 7

ölübdür. Ancaq Koroğlunun onda yazılı kitabı olub- olmadığını Aşiq Söyün bilməyibdir”¹.

Tədqiqatçı qeyd edir ki, Aşiq Hüseyn Bozalqanlı saz çalmağı öz-özünə öyrənmişdir, heç vaxt aşıqlığı özünə sənət etməmişdir. Aşiq Musa ilə Aşiq Hüseynin əlaqəsi hansı formada olmuşdur? Ənənə olaraq, ustad aşiq öz bildiyi dastanları şagirdinə əzbərlədir. Görünür, Aşiq Hüseyn xalq məclislərində ustad aşığın ifası zamanı həmin qolları əzbərləmişdir. Azad Nəbiyev qeyd edir ki, “bu nəşrin (Abbas Rəcəbli nəşrinin) əhəmiyyətli cəhətlərindən biri kimi, P.Əfəndiyevdən sonra bir daha elm aləminə tanıtdırmasındırsa, başqa əhəmiyyəti Aşiq Hüseyn Bozalqanlı barədə yeni məlumat verməsidir. Həmin məlumata görə Aşiq Hüseyn “Koroğlu”nun adı çəkilən qollarını XIX yüzildə yaşamış Aşiq Pənahdan öyrənmişdir”². Aşiq Pənah isə Aşiq Hüseynin (Şəmkir rayonunun Seyfəlli kəndindən olan) ustadıdır. Aşiq Hüseyn öz ustadından “Aşiq Cünunla Telli xanım”, “Dəmirçioğlunun Telli xanımı gətirməsi”, “Koroğlunun Tuhət səfəri” qollarını öyrənmişdir.

Vəli Xulufunun Aşiq Hüseyn Bozalqanlı repertuarından götürüb çap etdirdiyi digər bir qol “Bağdad səfəri”dir. Başqa “Koroğlu” variantlarında bu qol “Durna səfəri”, “Koroğlunun Bağdada getməsi” adlanır. “Bağdad səfəri” qolu Aşiq Hüseyn Bozalqanlı ifasında iki hissəyə ayrılır: birinci hissə durna teli ilə bağlı əhvalatlar, ikinci hissə isə Giziroğlu Mustafa bəyin Koroğlu ilə görüşməsi səhnəsidir. Aşiq Hüseyn Bozalqanlı Giziroğlu Mustafa bəyi igid bir insan kimi tərif edir. Aşiq öz ənənəsinə sadıq qalaraq, Giziroğlu Mustafa bəy ilə Koroğlunun görüşünü özünəməxsus şəkildə söyləyir.

Vəli Xulufu Aşiq Hüseyn Bozalqanlıya istinad edərək, “Koroğlu” dastanının 5 əsas qolu olduğunu qeyd edir: 1. Toqat səfəri; 2. Bağdad səfəri; 3. Bolu bəy; 4. Ərəb Reyhan; 5. Arzurum səfəri³.

Biz Aşiq Hüseyn Bozalqanlının “Koroğlu” ilə bağlı fəaliyyəti haqqında məlumatları AMEA Folklor İnstitutunun Elmi arxivində saxlanan əlyazma qovluqlarından da ala bilirik. Bu haqda

¹ Koroğlu (Vəli Xulufu nəşri). Bakı: Elm, 1999, s. 72

² Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. II hissə/ Ali məktəblər üçün dərslik Bakı: Elm, 2006, s. 468

³ Koroğlu (Vəli Xulufu nəşri). Bakı: Elm, 1999, s. 161

B.Abdullayev və İ.Abbaslı da “Koroğlu” nəşrinin son səhifələrində məlumat vermişlər. Bu qovluqlara əsasən deyə bilərik ki, onun söylədiyi qollar müxtəlif illərdə qeydə alınmışdır. Bütün bu toplama materialları Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyətinin folklor şöbəsinin əməkdaşlarının səyi nəticəsində mümkün olmuşdur. 1920-ci illərdə Vəli Xulufu, Hümmət Əlizadə, Mirzə Abbas Rəcəbli, Mirzə Mehdi Vəlizadə və başqaları yaradıcı aşıqlarla görüşür, onların ifasında xalq dastanlarını lentə alırdılar. Belə toplayıcılardan biri də Əliheydər Tahirov idi. Folklor İnstitutunun Elmi arxivində onun Aşıq Hüseyn Bozalqanlıdan topladığı “Koroğlu” dastanının “Koroğlunun Bayazid səfəri” 721 nömrəli inventar qovluqda qorunur.

Üçüncü fəslin “*Gəncəbasar aşıqlarının repertuarında “Koroğlu”*” adlanan ikinci yarım fəslində qeyd olunur ki, Gəncəbasar aşıq mühiti aşıq sənəti ənənələrini yaşadan yaradıcılıq ocağıdır. Bu aşıq mühiti Gəncə torpaqlarından başlamış ta Qazağa qədər böyük bir ərazini əhatə edir. Bu aşıq mühiti özündə xırda yaradıcılıq ocaqlarını birləşdirir. Buraya Şəmkir, Goranboy, Tovuz, Qazax, Ağstafa, Gədəbəy, Gəncə və Gəncəətrafı yaradıcılıq ocaqları daxildir.

Gəncəbasar aşıq mühitində orta əsrlərdə yaşamış qüdrətli sənətkarlar haqqında məlumatımız yoxdur. Bu aşıq mühitini orta əsrlərlə bağlayan bir ənənəyə də rast gəlmirik. Bu aşıq mühitində yetişən aşıqları A.Nəbiyev XIX əsrin ikinci yarısından sonrakı dövr ilə bağlayır. Onların arasında Aşıq Hüseyn Bozalqanlı, Aşıq Əlixan, Aşıq Əkbər, Aşıq Mirzə Bayramov, Aşıq Avdı, Aşıq Cəlal, Aşıq İsfəndiyar, Aşıq Əsəd, Aşıq Mikayıl Azaflı və başqalarının adlarını çəkmə bilərik¹.

Gəncə aşıq mühitinin aşıqlarının repertuarında “Koroğlu” ifaçılığı xüsusi yer tutur. Burada həm bütövlükdə dastanın ifasına, həm də ayrı-ayrı qolların ifasına aşıqların repertuarında rast gələ bilərik. Həm də burada müstəqil qolların yaranması müstəsna olsa da, variantların əmələ gəlməsinə tez-tez təsadüf olunur.

“Koroğlu” dastanının ifaçıları arasında Gəncəbasar bölgəsi aşıqlarının ifasından dastanın müxtəlif qolları yazıya alınmışdır. Bu qolları söyləyənləri qruplara ayırmış olsaq, ən çox Tovuz, Gəncə,

¹ Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. II hissə/ Ali məktəblər üçün dərslik Bakı: Elm, 2006, s. 208

Qazax rayonlarının aşıqlarının ifaları repertuar zənginliyi ilə diqqət çəkir. Bu aşıqlardan Aşıq İbrahim Qaraçı oğlunun (Gəncə), Aşıq İsrafil (Gəncə), Aşıq İslam Rəhim oğlu (Qazax), Aşıq İslam (Gəncə), Aşıq Sadiq (Qazax), Aşıq Mehdi Nəsib oğlu (Tovuz), Aşıq Mirzə (Tovuz), Aşıq Məhəmməd Sarioğlu (Tovuz), Şair Vəli (Tovuz), Aşıq Məhəmməd (Qazax), Aşıq Qoca (Tovuz), Aşıq Əli (Qazax), şəmkiqli Aşıq Çoban, Aşıq Məhəmmədəli (Gədəbəy), və Gədəbəyin naməlum aşıqlarının ifasını qeyd etmək olar. Adlarını sadaladığımız el sənətkarlarının ifaları bir-birindən fərqlənir. Onların “Koroğlu” dastanı ilə bağlı söylədikləri qollar repertuardan və bölgədən asılı olaraq, cüzi dəyişikliyə məruz qalır. Məsələn, Aşıq İbrahim Qaraçioğlu, Aşıq Həsənbala, Aşıq Hüseyin Bozalqanlı, Aşıq Əsəd və Aşıq Mehdi Nəsib oğlunun ifasında Keçəl Həmzə, Eyvaz, Dəli Həsən və Dəmirçioğlu ilə bağlı qolları (“Dəmirçioğlunun gəlməsi”, “Dəmirçioğlunun gətirilməsi”, “Dəmirçioğlu”, “Dəmirçioğlunun Telli xanımı gətirməsi”, “Dəli Həsənlə Koroğlu”, “Eyvazın Çənlibelə gətirilməsi”, “Durna teli”, “Eyvazın gəlməsi”, “Eyvazın Çənlibelə gətirilməsi”, “Koroğlu ilə Dəmirçioğlu”, “Koroğlu ilə Dəli Həsən”, “Həmzənin Qıratı aparması”) müxtəlif ifalar olsa da, bir qrupda birləşdirmək olar. Bu qolların hamısında qəhrəmanları Çənlibel birləşdirir. Bunların əksəriyyətində hətta qəhrəmanlıq motivləri də vardır.

İkinci qrupa Koroğlu ilə bağlı qolları aid etmək olar. Bu qollar da Gəncəbasar aşıqlarının ifasında əhəmiyyətli yer tutur. Bu qollarda Koroğlunun qəhrəmanlığının müəyyən cizgilərinin əlavə olunmasını da görürük. 1936-cı ildə Aşıq Əsəddən yazıya alınmış “Koroğlu”, yenə 1936-cı ildə Aşıq Əli Rəhim oğlundan “Koroğlu”, 1936-cı ildə Aşıq Hüseyin Bozalqanlıdan “Koroğlu” variantları, Aşıq Mehdi Nəsib oğlundan 1935-ci ildə yazıya alınmış “Koroğlu ilə Kürdoğlu”, 1938-ci ildə Aşıq Əlidən yazılmış “Koroğlunun Aşıq Cünun” qolları sonrakı Gəncəbasar aşıqlarının repertuarında da bu bölgənin xüsusiyyətlərini əks etdirir.

Gəncəbasar aşıqlarının ifasında Koroğlunun səfərləri ilə bağlı qollar da, demək olar ki, əlbəttə, cüzi fərqlənmələri nəzərə almaqla, müasir “Koroğlu” dastanının özəyini təşkil edir. Bunlardan “Koroğlunun Bağdad səfəri” (Aşıq Hüseyin Bozalqanlı), “Koroğlunun Bağdad səfəri” (Aşıq İsrafil), “Koroğlunun Bayazid səfəri” (naməlum

Gədəbəy aşığı), “Koroğlunun Qars səfəri” (Aşiq Əli), “Koroğlunun Dərbənd səfəri” (naməlum Gədəbəy aşığı), “Koroğlunun Dərbənd səfəri” (Şair Vəli, Tovuz), “Koroğlunun Rum səfəri” (Aşiq Məhəmməd, Qazax), “Koroğlunun Toqat səfəri” (Aşiq Qoca, Tovuz), “Koroğlunun Toqat səfəri” (Aşiq Əli, Qazax), “Koroğlunun Türkmən səfəri” (Aşiq Əli, Qazax), “Cəlali Koroğlu” (Aşiq Məhəmmədəli, Gədəbəy) qolları Gəncəbasar aşıqlarının repertuarında ən çox söylənən ifalardan olmuşdur¹.

Gəncədən olan Aşiq İsrafilin ifasında “Durna teli”, “Koroğlunun Bağdad səfəri”, gəncəli Aşiq İbrahim Qaraçıoğlunun ifasında “Dəmirçioğlunun Telli xanımı gətirməsi” qolları Gəncə yaradıcılıq mühitini dəqiqliklə əks etdirir.

Gəncəbasar regionunda Tovuz aşıqlarının özlərinə məxsus seçilən üslubu vardır. Tovuz aşiq sənəti həm Göyçə aşıqlarının, həm də Qazax aşıqlarının ifaçılıq xüsusiyyətlərini mənimsəyərək, müstəqil inkişaf yolu keçmişlər. Tovuz aşıqları içərisində “Koroğlu”dan ifa etdiklərinə görə ən çox sevilən aşıqlardan Aşiq Əsədi, Aşiq Hüseyn Bozalqanlı, Aşiq Mehdi Nəsim oğlunu, Aşiq Mirzəni, Aşiq Məhəmməd Sarı oğlunu, Şair Vəlini, Aşiq Qocanı fərqləndirmək olar. Tovuz aşiq sənətinə Göyçə, Şirvan məktəbləri də təsir etmişdir.

Müasir dövrdə də Aşiq İmran Həsənovun tərəfindən “Koroğlu və Bolu bəy”, “Koroğlu ilə Mustafa bəy” qolları ifa olunmuş, Aşiq Hacı Bayramovun, Hüseyn Saraclının, Aşiq Əkbər Cəfərovun, Aşiq Məhərrəm Abbasovun, Aşiq Fətulla Aliyevin, Aşiq Əhməd (Borçalı), Aşiq Məhəmməd Sadaxlının və başqalarının ifasında “Koroğlu” dastanı öz həyatını yaşamışdır.

“Koroğlu” dastanının toplanması işinə 1923-cü ildə yaranan Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyətinin rəhbərliyi ilə başlanmışdır. Ekspedisiya üzvlərinin bir neçəsi də Vəli Xulufunun rəhbərliyi ilə Gəncəbasar-Qazax-Şəmkir bölgəsinə göndərilmişdir. 1925-1932-ci illər arasında ekspedisiya üzvləri “Koroğlu” dastanını da toplamaqla məşğul olmuşlar. Vəli Xulufu və yoldaşları topladıqları “Koroğlu” mətnlərini Cəmiyyətin ixtiyarına vermişlər. Toplanan

¹ Təhmasib M.H. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). Bakı: Elm, 1972, s.390-396, 398

materialları və özünün qeydə aldığı mətnləri V.Xuluf lu nəşrə hazırlayaraq, 1927-ci ildə çap etdirmişdir. Ümumiyyətlə, Vəli Xuluf lu “Koroğlu” dastanının üç nəşrini çapa hazırlamışdır. Onlardan birincisi 1927-ci ildə çap olunmuşdur. Bu nəşrdə “Başlangıç əvəzinə” adlanan ön söz (V.Xuluf lunun Koroğ luya həsr etdiyi geniş yazısı), bundan sonra “Koroğlu kimdir?” adlı tanışlıq xarakteri daşıyan və “Alı kişi” qolunu xatırladan ilk qol təqdim edilir. Vəli Xuluf lu öz “Koroğlu”suna “Nigar xanımın gətirilməsi”, “Dəmirçioğ lunun dəlilər cərgəsinə girməsi”, “Koroğ lunun taciri qaçanda”, “Cünul Aş ıq”, “Cünul Aş ıq və Telli xanım” qollarını, əlavə olaraq, Aş ıq Hüseyn Bozalqanlıdan topladığı “Toqat səfəri”ni və “Bağdad səfəri”ni daxil etmişdir. Vəli Xuluf lu “Koroğlu”nun 1929-cu il çapında isə 1927-ci ildəki bölgünü təkmilləşdirmişdir. 1929-cu il çapına “Dəli Koroğ lu və Bolu bəy”, “Koroğ lunun Dərbənd səfəri”, “Gürcüstan türklərindən Koroğ lu” daxil edilmişdir. “Koroğ lu” dastanının 1929-cu il çapı 1927-ci il çapına nisbətən mükəmməl tərtib olunmuşdur. Əvvəlki çapa nisbətən bu çapda daha dəqiq bölgü aparılmışdır. Bütövlükdə bu çap iki hissəyə bölünmüşdür. Birinci hissədə 1927-ci il çapındakı bütün qollar təkrar olunur.

Koroğ lu haqqında şifahi və yazılı surətdə öz ifadəsini tapan bu materiallar V.Xuluf lunu qane etməmiş, buna görə də əsil Azərbaycan dastanını yazıya almaq üçün uzun müddət axtarışda olmuş, Azərbaycana məxsus müasir “Koroğ lu” dastanının ilkin variantını Aş ıq Hüseyn Bozalqanlıdan toplamışdır.

Üçüncü fəslin *“Aş ıqların repertuarından yazıya alınmış ilk el variantları”* adlanan üçüncü yarım fəslində qeyd olunur ki, Azərbaycan aş ıq sənətində ustad-şagird ənənəsinin vacib ünsür olduğu çoxdan təsdiq olunmuşdur. Bu ənənəyə sadıq qalan ustad aş ıqlar şagird yetişdirərkən ilk növbədə onlara dastan danışmağı da öyrədirdilər. Öyrədilən dastanlar içərisində “Koroğ lu” dastanı mühüm yer tuturdu. Bu vaxta qədər ifa olunan “Koroğ lu”ların bir- birindən qismən fərqlənməsi də yenə epik düşüncədən və aş ıq yaddaşından asılı olmuşdur. Biz bunu Aş ıq Hüseyn Bozalqanlı ilə Aş ıq Əsədin “Koroğ lu” ifaçılığında da görürük. Məlumdur ki, hər iki aş ıg ın ifasındakı “Koroğ lu” dastanı 1941 və 1942-ci illərdə çap olunmuşdur. Hər iki aş ıg ın ifasındakı “Koroğ lu” dastanı 1936-cı ildən Nizami adına

Ədəbiyyat İnstitutunun arxivindədir (718 və 480 №-li inventar qovluqlar).

“Koroğlu” dastanının qeydə alınmış variantları içərisində 1941-ci ildə H.Əlizadə tərəfindən toplanıb çap edilmiş dastan özünəməxsus yer tutur. Çap olunmuş həmin “Koroğlu” dastanının 14 qolu vardır. Qollar müxtəlif aşıqların ifasından yazıya alınmışdır. Dastanın birinci qolu “Koroğlu” adlanır (Qolu Aşıq Əli söyləmişdir). Bu qol “Alı kişi” qolu ilə eyni məzmunadadır və “Alı kişi” qolundan daha qısadır. H.Əlizadə bu qolda Alının Həsən xanın ilxıçısı olduğunu daha doğru hesab edir¹. İkinci qol “Koroğlunun İstanbul səfəri” adlanır. Bu qolda Alı kişi hələ sağdır. Dəlilər də azdır. Qolda Koroğlu Nigar xanımın gözəlliyinin sorağını eşidir. H.Əlizadə qeyd edir ki, bu qol “Nigar xanımın gətirilməsi” adı ilə də məşhurdur² “Koroğluynan Aşıq Cünun” qolunda Koroğlu Aşıq Cünunu yanında saxlayır. Aşıq Cünun Koroğlunun aşığı olur. Onun üçün harada igid adam görürsə, Koroğluya xəbər verir. Ömrünün sonuna qədər Çənlibeldə qalır³.

“Koroğlunun Türkmən səfəri” (bu qola “Eyvazın Çənlibelə gətirilməsi” də deyirlər) qolunda təsvir olunur ki, Koroğlunun övladı yoxdur. Aşıq Cünun gedib ona layiqli oğul axtaracağını söyləyir. Aşıq Təkə-Türkməndə Eyvazı görür. Gördüklərini Koroğluya danışır. Koroğlu Təkə-Türkmən elinə gəlir və məlum macərələrdən sonar Koroğlu Eyvazı Çənlibelə gətirir⁴.

Digər qollar “Koroğluynan Dəmirçioğlu” (qolu Aşıq Mirzə söyləmişdir), “Koroğlunun Ərzurum səfəri” (qolu Aşıq İbrahim Qaraçioğlu söyləmişdir), “Koroğlunun Toqat səfəri”, “Koroğlunun Ərzəngan səfəri” (“Koroğluynan Bolu bəy” də adlanır), “Koroğlunun Bağdad səfəri” (“Durna teli”; Söyləyəni Aşıq İsrəfil), “Koroğlunun Ballica səfəri” (“Düratın itməyi”; Aşıq Muxtardan toplanıb), “Koroğlunun Rum səfəri” (“Məhbub xanımın Çənlibelə gəlməyi”; qolu Aşıq Məhəmməd söyləyib), “Koroğlunun Bayazid səfəri” (bu qol “Eyvazın ceyrana göndərilməsi” adı ilə də məşhurdur. Qolu Aşıq Əli

¹ Koroğlu / toplayanı Hümmət Əlizadə. Bakı: Azərneşr, 1941, s. 5.

² Yenə orada, s. 12

³ Yenə orada, s. 20-23

⁴ Yenə orada, s. 24-40

söyləmişdir), “Koroğlunun Dərbənd səfəri” (qolu Şair Vəli söyləmişdir), “Koroğlunun qocalığı” (qolu Aşıq Qəmbər söyləmişdir) adlanır. Kitabın sonunda 50-dən artıq şeir və “Koroğlunun qocalığı”na variant kimi Aşıq Məhəmmədin və Aşıq Əlinin söylədiyi qollar da verilmişdir.

“Koroğlu” dastanının ifasında və bütövlükdə aşıq sənəti tarixində Aşıq Əsədin də ustad sənətkar kimi fəaliyyəti qeyd olunmalıdır. Aşıq Əsəd Əhməd oğlu Rzayev 1874-cü ildə Göyçə mahalının Böyük Qaraqoyunlu kəndində anadan olmuşdur. Atası Əhməd Tovuzun Bozalqanlı kəndindəndir.

Aşıq Əsəd “Koroğlu” havalarını ifa edəndə hamilə qadınları məclisdən çıxarırlarmış. O, Azərbaycan aşıq sənətində dastan ifaçılığı ilə də məşhurdur. Onun “Koroğlu” dastanından ifa etdiyi bir çox qollar ayrıca olaraq qorunur. Bunlardan “Alı kişi”, “Eyvazın gəlməsi”, “Koroğlunun kim olması”, “Həmzənin Qıratı aparması”, “Durna teli”, “Eyvazın Çənlibelə gətirilməsi”, “Koroğlunun Ərzrum səfəri”, “Dəmirçioğlunun Çənlibelə gəlməyi” qollarını göstərmək olar. Aşıq Əsədin ifasından yazıya köçürülmüş bu qolların hamısı sonradan “Koroğlu” nəşrlərində istifadə olunmuşdur. Məsələn, 1936-cı ildə Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun 495 №-li inventarında saxlanmış “Koroğlunun kim olması” qolu dastanın birinci nəşrində istifadə olunmuşdur. Yenə 1936-cı ildə yazıya alınan, Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun 495 №-li inventar qovluğunda saxlanmış “Dəmirçioğlunun gəlməyi” qolu bu əsərin birinci nəşrində verilmişdir¹.

Aşıq Əsəddən 1936-cı ildə yazıya alınan “Eyvazın gəlməyi” qolu həmin institutun folklor arxivində 502 №-li inventar qovluğunda saxlanmış və dastanın birinci nəşrində istifadə olunmuşdur². “Həmzənin Qıratı aparması” qolunu da Aşıq Əsəd 1936-cı ildə söyləmiş, bu qol Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun folklor arxivinin 502 №-li inventar qovluğunda olmuş, yenə dastanın birinci nəşrində istifadə olunmuşdur.

Bundan əlavə, müasir “Koroğlu” nəşrlərində də Aşıq Əsədin ifa etdiyi qollardan istifadə olunmuşdur. Məsələn, müxtəlif “Koroğlu”

¹ Koroğlu. Bakı: Çıraq, 2006, s. 404

² Yenə orada, s. 405

nəşrlərinin “Alı kişi” qolunda Aşiq Əsədin söylədiklərindən də istifadə edilmişdir. Bu qolda heç bir ildırım daşından söhbət getmir. Qolda göstərilir ki, usta qılınıc qayırb verir. Rövşən atasının intiqamını almağa gedir¹.

Aşiq Əsədin “Alı kişi” ilə bağlı söylədiyi qolda Alı kişinin gözlərini çıxaran Türkiyə sultanının özüdür. Döyüşdə Rövşən onunla qarşılaşır, vuruşmaq zamanı onun oğlunu və gizirini öldürür. Atasını da götürüb Muradbəyliyə gedir və dəlilərini başına yığıb Çənlibeldə məskən salır. Bu qolda Koroğlunun başına yığılan dəlilər isə İsabalı, Bəlli Əhməd, Kosa Səfər, Çopur Mehdi, Halaypozan, Tanrıtanımaz və Dilbilməzdir².

Aşiq Əsəd “Koroğlu” dastanının yazıya alınmasında mühüm xidməti olan sənətkarlarımızdandır. Onun “Dəmirçioğlunun Çənlibelə gəlməyi” qolu da “Koroğlu” dastanının əsas qollarındandır. Bu qola bir çox variantlarda rast gəlirik. Bu qolun tərtibində Aşiq Hüseynin, Aşiq Alının, Aşiq İslamın ifalarından, daha sonra “Qaf- Penn” variantından istifadə olunmuşdur.

“Koroğlunun Ərzurum səfəri”nin təhkiyəsində də Aşiq Əsəd yeniliklər etmişdir. Bu qol bəzi aşıqların ifasında “Dəmirçioğlunun Çənlibelə gəlməyi” qolu ilə birləşdirilir. Bəziləri isə Aşiq Cünunun Çənlibelə gəlməyi əhvalatını bu qoldan ayıraraq müstəqil qol şəklində ifa edirlər.

“Koroğlu” dastanında “Durna teli” qolu bir çox aşıqların ifasında qeydə alınmışdır. Onların arasında ən çox seçilən variantlar Aşiq Hüseyn Şəmkirlinin, Aşiq Hüseyn Bozalqanlımın, Aşiq Əlinin, Aşiq İsrafilin, Aşiq Əsədin ifasındadır. Vəli Xulufunun nəşrində bu qol “Bağdad səfəri” kimi verilir. Aşiq Əsədin də ifasında Eyvaz, Dəmirçioğlu və Bəlli Əhməd durna teli üçün Bağdada gedirlər. Aslan paşa onları tutur, dar ağacından asdırmaq istəyir. Xoca Əziz bu xəbəri Koroğluya çatdırır. Koroğlu qiyafəsini dəyişib Bağdada gəlir, dəlilərini azad edir. Qayıdarkən Giziroğlu Mustafa bəylə qarşılaşır. “Bağdad - Əsəd” variantında Dəmirçioğlu yatmış Eyvazı yuxudan oyatmaq üçün bu qoşmanı söyləyir:

¹ Koroğlu. Bakı: Çıraq, 2006, s. 410

² Yenə orada, s. 410

Yağı düşman dörd bir yanı alıbdı,
Əgər yatıbsansa ayıl, Eyvazım!
Aləmi-zürridə, qalubələdə
Olmuşam dərdinə qail, Eyvazım!¹

Bu qoşma “Durna teli” qolunda da fərqli məzmununda verilir:

Qoşun gəlib dörd yanımız aldılar,
Belə nə yatmısan, ayıl, Eyvaz xan!
Hər tərəfdən mansıraya saldılar,
Axırda olarıq zayıf, Eyvaz xan!²

Aşıq Əsədin ifaçılığında “Koroğlu” dastanı, xüsusən “Bağdad səfəri” öz rəngarəngliyi ilə seçilir. “Bağdad səfəri”ndə Koroğlunun dilindən iki qoşma da deyilir. Bunlardan Eyvazın dara çəkilməsi səhnəsində Koroğlunun dediyi şeirdir. İkincisi isə yenə həmin qolda Giziroğlu şeşpər atandan sonra Koroğlunun dediyi şeirdir. Hər iki şeirə V.Xulufu nəşrində rast gəlirik. Hər iki şeirin variantlardakı nümunələrinin bir-birinə çox yaxınlığı da onları ifa edən aşıqlar arasındakı qarşılıqlı bədii təsirin nəticəsi kimi diqqət çəkir. Onu da deyək ki, Təhmasib variantında Koroğlunun dilindən söylənən hər iki şeir müəyyən redaktələrlə və fərqlərlə verilmişdir³.

“Koroğlu” dastanındakı “Həmzənin Qıratı aparması” qolunu da bir çox aşıqlar bir çox adlar altında ifa etmişlər. Bu ifalar arasında “Toqat-Əsəd”, “Həmzə-Bozalqanlı”, “Həmzə-Əsəd” və “Həmzə-İslam” variantlarını da göstərmək olar. “Həmzənin Qıratı aparması” qolunun tərtibində, əsasən, bu variantlardan istifadə olunmuşdur. Bu qolun məzmununu Həmzənin Qıratı oğurlamaq üçün Çənlibelə göndərilməsi, Qıratın oğurlanması, Koroğlunun atın dalınca Toqata gəlməsi, Qıratı geri qaytarması təşkil edir.

Ümumiyyətlə, Aşıq Əsədin ifasında “Koroğlu” dastanı başqa variantlardan o qədər də fərqlənmir. Aşıq Əsədin Koroğlusunu da obraz kimi qəhrəmanın başqa tipik obrazlarından seçilmir. Onun Koroğlusunu da şair və qəhrəman kimi dastanın əsas fiqurlarındandır. O, eyni

¹ Koroğlu. Bakı: Çıraq, 2006, s. 440

² Koroğlu. Bakı: Çıraq, s. 136

³ Yenə orada, s. 148, 151

zamanda sevən aşıqdır. Aşiq Əsədin repertuarındakı “Koroğlu” dastanı məhz bu xüsusiyyətlərinə görə, həm də ifa tərzinə görə seçilir.

Dissertasiyanın “Azərbaycan aşıqlarının repertuarı əsasında yaranmış digər “Koroğlu” variantları” adlanan dördüncü fəslində “Koroğlu” dastanının aşıqların repertuarından yazıya alınmış ilk el variantları, Şirvan və Dərbənd aşıqlarının repertuarında “Koroğlu” dastanı, o cümlədən dastanın başqa variantları və aşıqlardan yazıya alınmış qolları tədqiq olunmuşdur.

Dördüncü fəslin “*Axıska türklərində yeni süjet nümunələri*” adlanan birinci yarım fəslində qeyd olunur ki, “Koroğlu” dastanının yayıldığı ərazilərdən biri də Gürcüstan torpağıdır. Bu dastan həmin ərazidə yaşayan həm azərbaycanlı türklər, həm Axıska türkləri, həm də gürcülər arasında çox yayılmışdır. Doğrudur, gürcülər arasında dastan şəkildə yox, rəvayətlər şəkildə yayılmışdır. V.Hacılar A.S.Xaxanova istinad edərək, gürcülər arasındakı Koroğlu rəvayətlərinin aşıqların repertuarından yaranma olduğunu qeyd edir¹. O, XIX-XX əsrin əvvəllərində Tiflisdə Giziroğlu və Bolu bəy qollarının (1897) M.Vartanyantsın mətbəəsində, Dəmirçioğlu və Həmzə bəy qollarının isə 1904-cü ildə Tavartkiladzenin mətbəəsində kitabça kimi çap edildiyini, “Koroğlu - Mosidze”, “Koroğlu - Qvaramdze” variantlarının olduğunu da yazır².

Gürcüstandakı Koroğlu rəvayətləri və “Koroğlu” nəşrləri Azərbaycan mətnlərinin təsiri altında yaranıb inkişaf etmişdir. Məsələn, bir Koroğlu rəvayəti “Əsli-Kərəm” dastanındakı Kərəmin Əslinin onuncu düyməsini açarkən yanmasının təsiri ilə formalaşmışdır³. Yaxud, 1887-ci ildə Tiflisdə Yef. Xeladzenin mətbəəsində çap olunan 32 səhifəlik “Məşhur aşiq və adlı-sanlı qəhrəman Koroğlu” kitabı Xodzko nəşrinin S.S.Penn tərəfindən tərcümə olunan variantının 1-ci, 2-ci və 3-cü məclislərinin gürcü dilinə tərcüməsidir⁴.

Axıska folklorunda geniş yayılan janrlar içərisində dastanları

¹ Hacılar V. Gürcüstanda türk xalq ədəbiyyatı ənənələri. Bakı: Səda, 2005, s. 247-248

² Yenə orada, s. 251-252

³ Yenə orada, s. 256

⁴ Yenə orada, s. 257

xüsusilə qeyd etmək olar. “Koroğlu” dastanı da bu janr yaradıcılığında özünəməxsus yer tutur. Axıska folklorunun toplanması işi bilavasitə məhsəti türklərinin üzərinə düşmüşdür¹. Bu işdə prof. A.Hacılı, Cabir Xalidov, Həcər Dədəyeva, Qədim Qubadlı, Aydın Poladoğlu, Tahircan Kukulov böyük işlər görmüşlər. Axıska folklorunun toplanmasına hələ XIX əsrdən başlanmışdır. Bu sahədə Türkiyədə böyük işlər görülmüşdür. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda da Axıska türk folklorunun toplanması işinə başlanmışdır. Belə toplama işindən biri Axıska türklərinin “Koroğlu” variantıdır. Həmin “Koroğlu” variantı Vəli Xuluf lu nəşrinin ikinci hissəsində “Gürcüstan türklərindən Koroğlu” adı altında çap edilmişdir. Axıska “Koroğlu”su haqqında Vəli Xuluf lu “Bir neçə söz” başlığı altında məlumat verir. Axıska “Koroğlu”sunu o vaxtlar (XX əsrin əvvəllərində) Bakı Pedaqoji Texnikumunun məzunu olmuş Məhəmməd İbrahim Bidzinov toplayıb Vəli Xuluf luya təqdim etmişdir. V.Xuluf lu qeyd edir ki, M.İ.Bidzinov onun tapşırığı ilə “Koroğlu” dastanını Axıska qəzasının Polate kəndində yaşayan Aşıq Məhəmməd Yusif oğlu Qoşayevdən toplamışdır.

Vəli Xuluf lu toplanan “Koroğlu” dastanını nisbətən Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırmaq üçün redaktə işi aparmaq istəmiş, lakin onların xalq dili Azərbaycan dilinə baxanda mürəkkəb olduğundan, əlyazmanın dilinə toxunmamışdır. O qeyd edir ki, dastanı oxuyan hər bir oxucu “bu hekayənin istər süxənvər dilinin, istərsə də nəzmlərinin quruluşunun Azərbaycan aşıqlarınıninkinə nisbətən qaba, tərtibsiz və az bədii olduğunu hiss edir. Nəzmlərində qafiyəsizlik və vəznəsizlik olduğu kibi, süxənvərində də bir çox məntiqsizlik və uyğunsuzluq vardır”².

Tədqiqatçının çap etdirdiyi Axıska “Koroğlu”sundakı qollardan biri başqa variantlardan bizə bəlli olan “Dəmirçioğlunun Çənlibelə gəlməsi” qolunun bir variantıdır. Başqa variantlarda Dəmirçioğlunun Çənlibelə gəlməsinin səbəbi Qıratı gətirmək həvəsidir. Bu variantda isə onun belə bir fəaliyyəti görünür. Burada təsvir olunur ki, o, tanımadığı Koroğludan Çənlibelə necə gedəcəyini soruşur. Koroğlu

¹ Bax: Axıska türk folkloru. Bakı: Nurlan, 2010, 268 s.

² Koroğlu (Vəli Xuluf lu nəşri). Bakı: Elm, 1999, s. 130

onu tövləyə gətirir, tövlədəki mehtərlər Qırata necə qulluq etməyi ona öyrədirlər.

Belə görünür ki, həmin qolda Dəmirçioglunun özündənrazi olmaq xüsusiyyəti yoxdur. Ona görə də hadisələrin təsvirinə “qol” demək mümkün deyil. Onları sadəcə rəvayətlər adlandırma bilirik. Bütün bu kimi rəvayətlərdə hadisələr qısaca təsvir olunur. Aşıq Cünunla bağlı rəvayət də bir neçə hissədən ibarətdir. Dastan tipli rəvayətin sonuncu hissəsində Koroğlunun Cünundan ötrü narahat olması, onu axtartdırması, Cünunun gəlib çıxması, Telli xanımın məktubunu Koroğlua verməsi, Dəmirçioglunun Telli xanımın ardınca Ərzuruma yola düşməsi, yol-izi duman alması, Ərəb atın itməsi, bir qarıya qonaq olması, arşınmalçılıq etməsi, Telli xanımla tanış olması, paşanın hüzuruna getməsi və ona Telli xanımın ardınca gəlməyini deməsi, qızı qaçırması, əsir düşməsi, Koroğlunun gəlib onu xilas etməsi qısa şəkildə, həm də poetik dillə təsvir olunur.

Bu qolda hadisələr Azərbaycan variantında olduğu kimi geniş təsvir olunmur. Lakin buna baxmayaraq, Axıska variantındakı həmin qolun özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Əvvəla, bizim qoldakı adlandırmaya (“Koroğlunun Ərzrum səfəri”) burada rast gəlmirik. Sadəcə olaraq, təsvir olunan kiçik qolları bir-birindən ayırmaq üçün işarələrdən istifadə olunmuşdur. Bu qol dördüncü işarədən sonra başlayır. “Koroğlunun Ərzrum səfəri” adlanan Azərbaycan variantı ilə Axıska variantının arasında oxşar və fərqli cəhətlər vardır. Azərbaycan variantında Aşıq Cünun ustad sənətkar kimi təqdim olunur. Axıska variantında isə Aşıq Cünunu bu səviyyədə görmürük. Bu variantda Aşıq Cünunu Çənlibelə Hesabalı gətirir. Azərbaycan variantında isə Aşıq Cünun Cəfər paşadan inciyib Çənlibelə gəlir. Axıska variantında Aşıq Cünunun Çənlibelə gəlməsi süjeti heç bir Azərbaycan variantında yoxdur. Axıska variantında Koroğlunun iki arvadı vardır - Nigar xanım və Gülzar xanım. Təhmasib variantında isə Koroğlunun arvadı kimi təkə Nigarın adı çəkilir. Axıska variantındakı Koroğlunun öz arvadları ilə əylənməsini görən Cünunun da yadına ailəsi düşür. Bunu bilən Koroğlu ona altı ay vaxt verir ki, ailəsi ilə görüşsün.

Vəli Xulufunun nəşr etdiyi Axıska “Koroğlu”su Axıska türklərinin yaşatdığı ilk qəhrəmanlıq dastanı kimi diqqəti cəlb edir. Axıska aşıqlarının repertuarında “Koroğlu” ifaçılığı o qədər də

yayılmamışdır. Bu da onların Böyük Vətən müharibəsi zamanı və sonra sürgün həyatı yaşaması ilə bağlıdır. Daha sonrakı illərdə isə aşığı yaradıcılığının bu sahəsi tənəzzüldən qurtarmış, Azərbaycan və ümumtürk dastanları əsasında Axıska milli dastanları yaranmağa başlamışdır. Bu haqda prof. A.Hacılı “Axıska türkləri: vətən bilgisi” kitabında məlumat verir.

Kitabda axıskalılardan atalar sözləri, dualar, rəvayətlər, manilər, lətiyələr və aşığı yaradıcılığı haqqında geniş informasiya verilir. Axıska ellərində xalq yaddaşında yaşayan “Əsli-Kərəm”, “Aşığı Qərib”, “Qurbani”, “Yusif və Züleyxa”, “Yaralı Mahmud”, “Lətif şah”, “Şah İsmayıl”, “Koroğlu” dastanları Yunis Əmrənin, Qaracaoğlanın, Süleymanın, Gülləlinin, Posxovlu Aşığı Üzeyirin, Fakirinin, Xəstə Hasanın, Ömrənin, Zülalənin, Şenliyin, Hüzürünün, Axıskalı Molla Məhəmməd Səfilinin ifasında yaşamışdır. Axıska aşıqları içərisində Molla Məhəmməd Səfilinin (Aşığı Mehmet Səfili) “Koroğlu”dan ifa etməsi nisbətən mükəmməl bir variant kimi qeyd olunur. Lakin onun repertuarındakı “Koroğlu”nın mətni əldə olmadığından, haqqında söz deyə bilmirik. A.Hacılı Molla Məhəmməd Səfilinin 1870-ci ildə Adıgün rayonunun Pulatə kəndində doğulduğunu, 1937-ci ildə repressiya qurbanı olduğunu qeyd edir. Bizə belə gəlir ki, V.Xuluflunun çap etdirdiyi Axıska “Koroğlu”sunu söyləyən Molla Məhəmməd Yusifzadə Qoşayev ilə Molla Məhəmməd Yusif oğlu Səfili eyni adamdır. V.Xuluflu Molla Məhəmməd Yusifzadə Qoşayevin Polatə kəndində doğulduğunu yazır¹. A.Hacılı da onun Vəli Xuluflu nəşrindəki “Koroğlu”nın iki qoldan birinin söyləyicisi olduğunu, Hacı Zeynalabdin Tağıyevin yanında aşıqlıq etdiyini yazmışdır².

Dördüncü fəslin “*Şirvan və Dərbənd aşıqlarının repertuarında “Koroğlu”* adlanan ikinci yarımfəslində qeyd olunur ki, Şirvan aşığı yaradıcılığı qədim tarixə malikdir. Şirvan aşığı mühiti də bura daxil olan geniş bir ərazini əhatə edir. Ozan mədəniyyətindən aşığı mədəniyyətinə keçid dövründə (təqribən XV əsrin əvvəlləri - XVI əsrin əvvəlləri) dastan yaradıcılığı da yaranıb inkişaf etməyə başladı. Bu sahədə Şirvan

¹ Koroğlu (Vəli Xuluflu nəşri). Bakı: Elm, 1999, s. 130

² Hacılı A. Axıska türkləri: vətən bilgisi, İstanbul, Axıska Reklam Tanıtım Ajanstı, 2009, s. 420

aşıq mühiti də fərqlənirdi¹. Şirvan aşiq mühitinin formalaşmasında Şirvanşahlar sarayı mühüm rol oynamışdır². XV- XVI əsrlərin aşiq yaradıcılığında “Koroğlu” dastanı haqqında məlumat yoxdur. Aşıq yaradıcılığı XVII əsrdən başlayaraq, Şirvanda geniş vüsət almağa başlamışdır. A.Mirzə bunu Anadolu aşiq məktəbinin təsiri kimi mənalandırır³

XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Şirvan aşiq sənəti yeni-yeni mövzularla zənginləşir. Dövrün ictimai-siyasi hadisələrinə açıq münasibət, əxlaqi-didaktik fikirlər, təbiət təsvirləri, həqiqi məhəbbətin tərənnümü bu dövrdə Şirvan aşiq poeziyasının əsas mövzularına çevrilir⁴.

Repertuarında “Koroğlu” dastanı olan aşıqlar arasında Aşıq Bilal Mikayılovun adını çəkmək olar. O, Şamaxının Qəşəd kəndində anadan olmuşdur. Əngəxaranlı Aşıq İbrahimdən (1826 - 1914) dərslər almışdır. O ifaçılığı, gözəl şeirləri, söylədiyi dastanlar ilə xalq arasında böyük şöhrət qazanmışdı⁵.

Şirvanın böyük sənətkarı Aşıq Şakir də “Koroğlu”dan ifa edəndə koroğlulaşır, gah Keçəl Həməzə, gah Hasan paşa, gah da Bolu bəy olurmuş⁶.

Şirvanda “Koroğlu” dastanı çox geniş yayılmışdır. Hələ vaxtilə M.Mahmudbəyov bu dastanın bəzi hissələrini şamaxılı Aşıq Orucdan qələmə alıb SMOMPK-da nəşr etdirmişdi.

Müasir dövrdə Aşıq Abbas Musaxanoğlu “Koroğlu” peşrovunun yaxşı ifaçısıdır. Koroğluxanlar təkcə aşıqlar deyildi, sadə adamlar, müxtəlif peşə və sənət sahibləri də “Koroğlu”ya sayğı olaraq, həm əzbər bilir, həm də öz sənətkarlıqları kontekstində koroğluçu olardılar. Məşhur zurna-balaban ustası Əli Kərimov zurnada “Koroğlu nağarası”,

¹ Mirzə A. Şirvan aşiq yaradıcılığı. Təşəkkülü və inkişaf tarixindən. Bakı: Elm, 2007, s. 11

² Qəniyev S. Şirvan folklor mühiti. I kitab. Bakı: Ozan, 1997, s. 100

³ Mirzə A. Şirvan aşiq yaradıcılığı. Təşəkkülü və inkişaf tarixindən. Bakı: Elm, 2007, s. 94

⁴ Şirvan aşıqları. Toplayanı və tərtib edəni S.Qəniyev. Bakı: ADPU, 1993, s. 6

⁵ Yenə orada, s. 10

⁶ Qəniyev S. Adım Aşıq Şakir. Mahalım Şirvan (1 -ci kitab). Bakı: Nurlan, 2001, s. 94

balabanda isə “Koroğlu qaydası” havalalarını bəstələyib yaratmışdı.

Aşıqlardan başqa mülki adamlar da “Koroğlu” dastanını nağil etməkdə məşhur olmuşlar. Tərəkəmə-elat mədəniyyətində bu dastan xüsusi yer tuturdu. Qış girərkən təsərrüfat işləri azaldığından, həm də gecələr uzun olduğundan koroğluçular evlərdə yığışanlara dastanı söylərdilər. Nağilçı cəhd edərdi ki, səhvə yol verməsin, əks halda onun səhvi aşkarlanar, o da pərt olardı. Elə nağilçılar mövcud olmuşdur ki, hətta aşıqlar gəlib ondan dastanları öyrənmişlər. Belə nağilçılardan Nuruş Daşdəmirli (Şamaxı, Həmzə kəndi), Alim lələ (Şamaxı, Həmzə kəndi), Babaş əfəndi (Bicak), Kərəm kişi (Şamaxı, Cəyirli kəndi), Qara kişi (Bicak) və başqalarının adlarını çəkmək olar.

Şirvanda dastan yaradıcılığının qəhrəmanlıqla bağlı çoxlu nümunələri yaradılmışdır. Bu dastanların içərisində “Koroğlu” dastanı xüsusilə seçilir. Bu gün “Koroğlu” dastanının çoxlu variantları və versiyaları vardır. Bu variantların ümumi sayı 700-ə qədərdir¹.

Şirvan bölgəsində də Koroğlunun ad-sanının geniş yayılması məhz xalqlar arasında ədəbi-mədəni əlaqələrin artması ilə bağlı idi. A.Mirzə “Koroğlunun Dərbənd səfəri”nin kökündə Oğuz xanın Dərbəndə gəlməsi haqqındakı əfsanələrin dayandığını qeyd edir². Koroğlu Dərbəndə gələndə heç bir müqavimətə rast gəlməmişdi. Oğuz xan da Dərbəndə səfərində müqavimətlə qarşılaşmamışdı³. Bu, “Koroğlu” dastanının Oğuz mifi əsasında təşəkkül tapdığını sübut edir, eyni zamanda Dərbənd aşıq məktəbində “Koroğlu” dastanının qədim köklərə malik olduğunu bir daha təsdiq edir. Deməli, “Koroğlu” dastanı həm də Dərbənd aşıq məktəbinin qədim ənənələrə bağlı olduğunu sübut edir.

Dərbənd, Şabran və Quba aşıq məktəblərində “Koroğlu” ifaçılığı geniş yayılmaqla bərabər, özünəməxsus keyfiyyətlərə də malikdir. Prof. A.Nəbiyev 1967-ci ildə “Koroğlunun Quba səfəri”, “Koroğlunun Şirvan səfəri”, “Koroğlunun Türkmənə getməsi”, sonralar “Misri qılıncın oğurlanması”, “Giziroğlu Mustafa bəyin Çənlibelə gəlməsi”

¹ Mirzə A. Şirvan aşıq yaradıcılığı. Təşəkkülü və inkişaf tarixindən. Bakı: Elm, 2007, s. 210

² Yenə orada, s. 217

³ Çəmənəzəminli Y.V. Qan içində. Bakı: 1964, s. 115

qollarını toplayıb çap etdirmişdir. “Koroğlunun Şirvan səfəri”¹, “Koroğlunun Dərbənd səfəri”², “Misri qılıncın oğurlanması”, “Giziroğlu Mustafa bəyin Çənlibelə gəlməsi”³ qolları Şirvan aşıqlarının repertuarından yazılmışdır.

Dördüncü fəslin “*Aşıqlardan yazıya alınmış başqa “Koroğlu” qollar*” adlanan üçüncü yarımfəslində qeyd olunur ki, “Koroğlu” dastanı bütün türk xalqları arasında yayılmışdır. “Koroğlu” dastanının şöhrəti nəinki türk xalqları arasında, hətta gürcü, osetin, nart, svan və erməni xalqlarının epik yaradıcılığında da müxtəlif variantların əmələ gəlməsinə səbəb olurdu. F.Fərhadov qeyd edirdi ki, “Koroğlu” dastanının Zaqafqaziya variantlarının əsasını Azərbaycan dastanı təşkil edir⁴.

“Koroğlu”-nın gürcü variantında 28 məclis vardır. Bu variantda Eyvaz urmiyalıdır, Ərəb Reyhan onun dayısıdır. N.Y.Marrın variantında (1904) “Koroğlu hekayəti”, daha sonra “Koroğlu-Mosidze” variantında Silistrə hakimi Hasan paşa Qıratın gətirilməsi üçün bacısı Firuzəni vəd edir, Kaloğlan Qıratı gətirməyə gedir⁵.

“Koroğlu” dastanının öyrənilməsində erməni cünglərinin də əhəmiyyəti vardır. Bu cünglərdəki dastanların tarixi XVI əsrə aiddir. Koroğlu nəğmələri xüsusilə müxtəlif toplayıcıların tərtib etdikləri kitablarda qorunmuşdur. Erməni arxivlərində qəhrəmanlıq dastanları, o cümlədən “Koroğlu” datanındakı qollar saxlanılmaqdadır. Eposun üç qədim epizodunu - “Alı kişi - Rövşən”, “Giziroğlu Mustafa bəy” və “Bolu bəy”i bir süjet ətrafında birləşdirən bu dastanda 55 bəndə yaxın şeir vardır⁶.

¹ Azərbaycan folkloru antologiyası. Şirvan folkloru, XI kitab. Bakı: Səda, 2005

² Koroğlu / toplayıb tərtib edən M.H.Təhmasib. Bakı, 1973, s. 264-285

³ Azərbaycan dastanları / toplayıb nəşrə hazırlayanı A.Nəbiyev, Bakı: Gənclik, 1979, s. 87-144

⁴ Fərhadov F. “Koroğlu” dastanının Zaqafqaziya versiyasına dair // “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər”, III kitab. Bakı: Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, 1968, s. 28

⁵ Vəliyev H. Azərbaycan folkloru və ədəbiyyatı gürcü mənbələrində. Bakı: Yazıçı, 1984, s. 34-35

⁶ Abbaslı İ. Folklorşünaslıq axtarışları. 2 cildə. İkinci cild. Bakı: “Qoliot Qkup” QSC nəşriyyatı, 2010, s. 163

Bundan başqa, “Koroğlu” dastanının türkcəsinin ermənicəyə tərcümə edilməsi də diqqət çəkir. Bu sıradan Eçmiadzin ruhani seminariyasının şagirdi Sarkis Oskarçyan 1872-ci il Polis nəşrini ermənicəyə tərcümə etmişdir. “Koroğlu”dan digər bir tərcüməni 1909-cu ildə Mikayel Andrasyan gürcü dilindən ermənicəyə çevirmişdir¹.

Təbdil-tərcümələr içərisində ən çox diqqəti cəlb edən Aşiq Camalinin və Nəğməkar Həyatın “Koroğlu”dan etdiyi tərcümələrdir. Aşiq Camalinin tərcümə etdiyi qollar aşağıdakılardır: “Koroğlunun nağılı. Giziroğlu və Bolu bəylə baş vermiş əhvalatlar”, “Koroğlu nağılı. Dəmirçioğlu və Həməzə bəylə baş vermiş əhvalatlar”. Nəğməkar Həyatın (Sukas Karapetyan) tərcümə etdiyi “Bolu bəy (Koroğlunun nağıllarından biri)” dastanının iki qolunu əhatə edir². Göründüyü kimi, erməni və gürcü variantları əsasında Azərbaycan “Koroğlu”su dayanır. Bu variantlarda qəhrəmanların adları da Azərbaycan mənşəlidir. Hadisələrin yeri qismən dəyişdirilsə də, əsasən, dastandan bizə tanış olan yer adları bəzi hallarda qalmaqdadır.

“Koroğlu” dastanının variantları içərisində Abbas Rəcəblinin nəşr etdirdiyi variantı da qeyd etmək lazımdır. Bu variantı Abbas Rəcəbli 1937-ci ildə Şəmkir rayonunun Seyfəlli kəndində yaşayan Aşiq Hüseyndən toplamışdır. A.Rəcəbli topladığı qolları həmin ildə “Ədəbiyyat” qəzetinin doqquz sayında çap etdirmişdir. Aşiq Hüseyn bu dastanı öz ustadı Aşiq Pənahdan (XIX əsr) öyrənmişdir³. “Ədəbiyyat” qəzetində çap olunan bu qolların adları yoxdur və müstəqil qol şəklində deyildir. Vəli Xulufu tərəfindən çap olunan Axıska variantında da qolların adı yoxdur. Görünür, bu cür çap olunan qollar hələ tam qol şəklində olmamışdır. A.Rəcəbli nəşrində də qolların adları (“Aşiq Cünunla Telli xanım”, “Dəmirçioğlunun Telli xanımı gətirməsi”, “Koroğlunun Tuhat səfəri”) sonradan qoyulmuşdur.

“Koroğlu” dastanı Türkiyədə də geniş tədqiq olunmuşdur. Türkiyədə “Koroğlu” dastanının çox variantları vardır. Bunların

¹ Abbash İ. Folklorşünaslıq axtarışları. 2 cildə. İkinci cild. Bakı: “Qoliot Qkup” QSC nəşriyyatı, 2010, s. 171-172

² Yenə orada, s. 320-329

³ Koroğlu. A.Rəcəbli nəşri. Bakı: Elm, 1999, s. 5

içerisində Anadolu versiyası əsasında yayılmış variantlar daha məşhurdur.

Milli dastançılıq ənənəsində “Koroğlu” dastanı ən çox variantlaşan dastandır. Aşıq repertuarındakı “Koroğlu” dastanının qollarını şərti olaraq iki qismə ayırmaq olar:

1. Repertuarda çox rast gəlinən, ifa olunan qollar;
2. Bir aşığın ifasında rast gəlinib hələ ifa olunmayan qollar.

Onu da deyək ki, ikinci qismə aid qollara az rast gəlinir. Aşıq repertuarında az və ya çox ifa olunan qollar, əsasən, aşağıdakılardır:

“Ağca Quzu” (söyləyən Cəlil Murad oğlu, Xızı, 1936, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun arxivi, № 525); “Koroğlu - Ağcaquzu” (söyləyən Nuh Əhmədov, Xaçmaz, 1955); “Koroğlu ilə Bolu bəy”, Şamaxıdan toplanmışdır, 1938, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun arxivi, №720); “Koroğlu ilə Dəli Həsən” (söyləyəni Aşıq Həsənbala, Şabran, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun arxivi, № 723); “Koroğlunun qocalığı” (söyləyən Aşıq Kamal, Aşıq Həsən. Zaqatala, 1934, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun arxivi, № 715); “Koroğlunun Ərzincan səfəri” (söyləyən Məcid Mollaçioğlu, Zaqatala, 1956); “Cəlali Məmməd dastanı” (söyləyən Aşıq Məmməd, Quba, İspik, 1955); “Koroğlunun Gürcüstan səfəri” (söyləyən Aşıq Bəyüz, 1936); “Koroğlunun qocalığı” (söyləyən Aşıq Qəmbər, Zəyəm, 1938, H.Əlizadə toplamışdır, inv. № 541); “Dəli Həsən ilə Koroğlu” (söyləyən Əliş Səməd oğlu, 1936, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun arxivi, № 721); “Dəmirçioğlunun gəlməsi” (söyləyən Aşıq Əsəd, Tovuz, 1936, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun arxivi, № 493); “Qulun qaçması” (söyləyən Aşıq Mehdi Nəsib oğlu, Tovuz, 1935, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun arxivi, № 519); “Dəmirçioğlunun Telli xanımı gətirməsi” (söyləyən Aşıq İbrahim Qaraçioğlu, Gəncə, 1938, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun arxivi, № 723); “Dəmirçioğlunun gətirilməsi” (söyləyən Aşıq Həsənbala, Şabran, 1936, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun arxivi, № 723); “Dəmirçioğlu” (söyləyən Aşıq Hüseyn Bozalqanlı, 1937, Tovuz, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun arxivi, № 723); “Durna teli” (söyləyən Aşıq İsrafil, Gəncə, 1938, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun arxivi, № 725); “Eyvazın gəlməsi” (söyləyən Aşıq Əsəd, Tovuz, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun arxivi, № 502); “Eyvazın Çənlibelə gətirilməsi”

(söyləyən Aşıq Əli Rəhim oğlu, Qazax, 1934, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun arxivi, № 719); “Eyvazın Çənlibelə göndərilməsi (söyləyən Aşıq Əli Rəhim oğlu, Qazax, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun arxivi, № 717); “Keçəl Həmzənin Qırətı aparması” (söyləyən Aşıq İslam, Gəncə, 1936, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun arxivi, № 716); “Koroğlu və Aypara” (söyləyən Aşıq Cavanşir, Maştağa, 1936, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun arxivi, № 721); “Koroğlu və Bəylər” (söyləyən Aşıq Əliş Səməd oğlu, Zabrat, 1937, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun arxivi, № 497); “Koroğlu və xonxar” (söyləyən Bəşir Əsəd oğlu, Bakı, 1936, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun arxivi, № 721); “Koroğlu ilə Bolu bəy” (söyləyən Aşıq Sadıq, 1938, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun arxivi, № 725); “Koroğlu ilə Kürdoğlu” (söyləyən Aşıq Mehdi Nəsim oğlu, Tovuz, 1935, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun arxivi, № 520); “Koroğlunun Aşıq Cünun” (söyləyən Aşıq Əli, Tovuz, 1938, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun arxivi, № 725); “Koroğlunun Dəmirçi oğlu” (söyləyən Aşıq Mirzə, Tovuz 1938, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun arxivi, № 931); “Koroğlunun Ədil paşa” (söyləyən Əli Yoldaş oğlu, Bakı, 1938, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun arxivi, № 721); “Koroğlunun Nigar xanım” (söyləyən Məliksołtan Əhməd oğlu, Bakı, Qobu, 1938 Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun arxivi, № 523); “Koroğlunun Bağdad səfəri” (söyləyən Aşıq Hüseyn Bozalqanlı, Tovuz, 1937, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun arxivi, № 721); “Koroğlunun Bayazid səfəri” (söyləyən Aşıq Muxtar, Ordubad, 1930, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun arxivi, № 725); “Koroğlunun Bayazid səfəri” (söyləyəni məlum deyil, Gədəbəy, Dikdaş, 1956); “Koroğlunun vuruşması” (söyləyən Aşıq Hüseyn Bozalqanlı, Tovuz, 1936, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun arxivi, № 721); “Koroğlunun Qars səfəri” (söyləyən Aşıq Əli, Qazax, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun arxivi, № 721); “Koroğlunun qocalıq günləri” (söyləyən Aşıq Məhəmməd Sarı oğlu, Tovuz, 1938, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun arxivi, № 725); “Koroğlunun Dərbənd səfəri” (söyləyəni məlum deyil, Gədəbəy, Arıqıran, 1956); “Koroğlunun Dərbənd səfəri” (söyləyən şair Vəli, Tovuz, 1932, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun arxivi, № 721); “Koroğlunun Dərbənd səfəri” (söyləyəni məlum deyil, Gədəbəy, 1956); “Koroğlunun kim

olması” (söyləyən Aşıq Əsəd, Tovuz, 1936, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun arxivi, № 495); “Koroğlunun Rum səfəri” (söyləyən Aşıq Məhəmməd, Qazax, 1934, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun arxivi, № 725); “Koroğlunun Toqat səfəri” (söyləyəni məlum deyil, Yeniyo, 1956); “Koroğlunun Toqat səfəri” (söyləyəni Aşıq Qoca, Tovuz, Bozalqanlı, 1937, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun arxivi, № 725); “Koroğlunun Toqat səfəri” (söyləyən Aşıq Əli Qazaxlı, 1937, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun arxivi, № 532); “Koroğlunun Türkmən səfəri” (söyləyən Aşıq Əli Qazaxlı, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun arxivi, № 725); “Həmzənin Qıratı aparması” (söyləyən Aşıq Hüseyin Bozalqanlı, 1936, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun arxivi, № 528); “Həmzənin Qıratı aparması” (söyləyən Aşıq Əsəd, Tovuz, 1936, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun arxivi, № 502); “Cəlali Kürdoğlu” (söyləyən Aşıq Məhəmmədəli, Gədəbəy, D.Qarabulaq, 1951); “Cünunun gətirilməyi” (söyləyən Aşıq Mirzə, Tovuz, 1936, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun arxivi, № 518) (s.390 - 396); “Koroğlunun Şirvan səfəri” (Aşıq Şamil, Aşıq Pirməmməd, Aşıq Ağalar, Aşıq Bəylər, Aşıq Barat və başqalarının ifasında qeydə alınıb) (38, s.162 - 172); “Koroğlunun Şirvan səfəri” (söyləyən Musayeva Xeyri Xankişi qızı, XX əsrin əvvəlləri) (123, s.103 - 113); “Koroğlunun Abdul xoca ilə görüşməsi” (söyləyən Aşıq Ziyəddin Borçalı).

Dastan qollarının bu qədər geniş ifa olunması milli dastan repertuarının zənginliyini göstərir.

Tədqiqatın “**Nəticə**” bölümündə aparılmış araşdırmaya yekun vurulmuş, tədqiqat ümumiləşdirilmiş və əsas nəticələr göstərilmişdir:

1. “Koroğlu” dastanı böyük bir ərazidə yaranıb yayılmışdır. İlk “Koroğlu” nəğmələrinin yayıldığı ərazi Cənubi Qafqaz və Güney Azərbaycan hesab olunur. Cənubi Qafqazda “Koroğlu” nəğmələrini orta əsr aşıqları ifa etmişlər. Qafqaza gələn rus və Avropa səyyahları, şərqşünasları aşıq yaradıcılığında bu nəğmələri dinlərkən vəcdə gəlmiş, Koroğlunun şöhrətinin böyük bir sürətlə Azərbaycanda yayılmasının şahidi olmuşlar.

2. “Koroğlu” dastanının aşıq repertuarına daxil olması tarixinin dəqiq araşdırılması hələ mümkün olmamışdır. Bu tarixi təqribən Cəlali hərəkətinin başlanması zamanı ilə müəyyənləşdirmək olar. Dastanın

yararlanmasında və formalaşmasında əsas rolu rəvayətlər oynayır. Koroğlu rəvayətləri də dastanın süjetinin, həm də ilkin süjetinin yaranmasında böyük rol oynamışdır.

3. “Koroğlu” dastanını yayılma arealına görə, əsasən, Cənubi Qafqaz, Güney Azərbaycan və Anadolu variantlarına ayırmaq olar. Məhz bu yayılma dastanın bölgələr üzrə öyrənilməsinə əsas verir. Azərbaycan folklorşünaslığında “Koroğlu” dastanının öyrənilməsi baxımından zəif bölgə Cənubi Azərbaycandır.

4. “Koroğlu” dastanının A.Xodzko variantı yazılı nümunə kimi diqqəti cəlb etməkdədir. XVI - XVII əsrlərdə “Koroğlu” dastanını ifa edən aşığılar çox olmuşdur. Lakin onların adları hələlik bizə məlum olmadığından, onlardan yalnız biri haqqında danışmaq imkanımız vardır. Bu imkanı bizə verən dastanın sonunda Aşiq Sadığın ifası, yaxud yaradıcı aşiq kimi adının xatırlanmasıdır.

5. “Koroğlu” dastanının Avropaya tanıtılmasında ikinci böyük şəxs Jorj Sanddır. J.Sand A.Xodzko ilə tanış olandan sonra onun xahişi ilə “Koroğlu” dastanını tərcüməçi Turanjenin köməyi ilə mətni fransız dilinə çevirib “Müstəqil icmal” jurnalında nəşrinə nail olmuşdur.

6. “Koroğlu” dastanının yayılmasında koroğluxanlar böyük rol oynamışdır. Məhz onların xidməti nəticəsində XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycan bölgələrinin də aşiq repertuarında “Koroğlu” ifası çox böyük üstünlük təşkil etmişdir.

7. Bütün “Koroğlu” variantlarını da bir-birindən fərqləndirən bölgə özəllikləridir. Cənub (A.Xodzko, Əli Kamali, Təbriz-Tiflis variantları), şimal (V.Xulufu, Təhmasib variantları), qərb (Qazax, Tovuz, Gədəbəy, Borçalı, Axıska variantları), Şirvan və Dərbənd variantlarında bölgənin dil xüsusiyyətləri, repertuar fərqlilikləri, dastanın poetik strukturundakı özünəməxsusluqlar, qolların sayı və s. ilk görünüşdən diqqəti cəlb edir.

8. “Koroğlu” dastanının Azərbaycanda nəşr olunmuş nüsxələri arasında olan fərqlər, əsasən, aşağıdakı istiqamətlərdədir:

- Obrazların adları arasındakı fərqlər;
- Məkan adları arasındakı fərqlər;
- Əlavə süjet və hadisə arasındakı fərqlər.

9. “Koroğlu” dastanının tədqiqində yeni-yeni üsullardan yararlanmaq mümkündür. “Koroğlu” dastanının poetikasının

araşdırılmasında variantlardakı şeirlərin tipoloji müqayisəsindən də gələcək tədqiqatlarda geniş istifadə oluna bilər.

Dissertasiyanın əsas nəticə və yenilikləri onun müəllifinin aşağıdakı kitab və məqalələrində öz əksini tapmışdır:

Monoqrafiya

1. Aşıq repertuarında “Koroğlu” dastanı. Bakı: Elm nəşriyyatı. 2011, 368s.
2. Azərbaycan “Koroğlu” dastançılığı ənənələri. Bakı: Elm nəşriyyatı. 2014. 184s.

Məqalələr

1. “Koroğlu” eposunun qədim süjetləri // “Folklorşünaslıq məsələləri” jurn. № VIII. Bakı: 2010. səh. 131-139
2. J. Sandın “Koroğlu” tərcüməsində improvizasiyalar (müqayisəli təhlil) // “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər” jurn. № XXXII. Bakı, 2010, səh. 133-140
3. Aşıq Hüseyn Bozalqanlının “Koroğlu” dastanından söylədiyi qolların təsviri. (Arxiv materialları əsasında) // “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər” jurn. № XXXV. Bakı: 2010, səh. 161-166.
4. “Koroğlu”nun “Bakı əlyazmaları”nın təsviri. “Filologiya məsələləri” jurn. №3. Bakı: 2011. səh. 214-223
5. J. Sand improvizasiyalarının bədii xüsusiyyətləri // Naxçıvan Dövlət Universiteti “Elmi əsərlər” (humanitar elmlər seriyası) jurn. №2. Naxçıvan: 2011, Səh. 112-117
6. “Koroğlu” dastanının öyrənilməsində İ. Şopen təcrübəsi // “Folklorşünaslıq məsələləri” jurn. Cild 9 №1. Bakı: 2011, səh. 76-82
7. XX əsrin 20-30-cu illərinin aşıq repertuarında “Koroğlu” dastanının ilk qolları // “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər” jurn. № XXXVI. Bakı: 2011, səh. 82-95
8. “Koroğlu” dastanının “Bakı əlyazmaları” və “Alı kişi” qolu // “Filologiya məsələləri” jurn. №4. Bakı: 2011, səh. 198-207
9. Dərbənd-Quba-Şabran aşıqlarının repertuarında “Koroğlu”

- dastanı // “Filologiya məsələləri” jurn. №11. Bakı: 2011, səh. 378-386
10. “Koroğlu” dastanındakı ilk nəğmə və süjetlərin öyrənilməsi tarixindən // Bakı Slavyan Universiteti “Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri” (ali məktəblər arası elmi məqalələr məcmuəsi) jurn. № 3. Bakı: 2011, səh. 128-133
11. Vəli Xulufu “Koroğlu” dastanının ilk tədqiqatçısı kimi. // Azərbaycan MEA. “Məruzələr” cild LXVII №2. Bakı: 2011, səh. 152-157
12. Aşıq repertuarında arxaik “Koroğlu” qolları // Azərbaycan MEA. “Məruzələr” cild LXVII №5. Bakı: 2011, səh. 197-203
13. Aşıq Əliəkbərin repertuarında “Koroğlu” dastanı // Azərbaycan MEA. “Məruzələr” cild LXVII №6. Bakı: 2011, səh. 179-186
14. Aşıq Əsədın repertuarında “Koroğlu” dastanı // “Filologiya məsələləri” jurn. №1. Bakı: 2012, səh. 356-370
15. H. Əlizadənin aşıq repertuarından çap etdirdiyi “Koroğlu”nun qısa təsviri // “Filologiya məsələləri” jurn. №3. Bakı: 2012, səh. 546-554
16. Axıska aşıqlarının repertuarında “Koroğlu” dastanı // “Filologiya məsələləri” jurn. №4. Bakı: 2012, səh. 333-339
17. J. Sand və “Koroğlu” eposu // “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər” jurn. № XXXVII. Bakı: 2012, səh. 70-82
18. Şirvan aşıqlarının repertuarında sənət və “Koroğlu” ifadəliliyi // Bakı Slavyan Universiteti “Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri” (ali məktəblər arası elmi məqalələr məcmuəsi) jurn. № 1. Bakı: 2012, səh. 78-83
19. “Koroğlu” dastanının Əli Kamali variantı // Azərbaycan dövlət Pedaqoji Universiteti “Pedaqoji Universitet Xəbərləri” jurn. № 1. Bakı: 2012, səh. 288-293
20. Gəncəbasar aşıqlarının repertuarında “Koroğlu” dastanı // Gəncə Dövlət Universiteti “Elmi xəbərlər” (Fundamental, humanitar və təbiət elmləri seriyası) jurn. № 1. Gəncə: 2012, səh. 121-125
21. A. Xodzkonun “Koroğlu” variantının ilk repertuar həyatı və Eyvaz obrazı // Dil və Ədəbiyyat (Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal) jurn. № 1(81). Bakı: 2012, səh. 128-131
22. Aşıq Hüseyn Bozalqanlıın repertuarında ilk qollar // Azərbaycan MEA Naxçıvan bölməsi “Xəbərlər” (İctimai və humanitar

elmlər seriyası) jurn. Cild 8, № 1. Naxçıvan: 2012, səh. 252-257

23. Эпос “Кероглы” в репертуаре кероглучанов (сказителей “Кероглы”) Южнога Азербайджана // Казахский Национальный Университет имени Аль-Фараби журнал Хабаршы (филология сериясы). № 4(138). Алматы: 2012, стр. 33-35

24. Koroğlu destanında nağme // Motif akademi halkbilimi dergisi (Azerbaycan özel sayısı). № 1. İstanbul: 2011, səh. 146-153

25. Koroğlu destanının Tiflis varyantı // Motif akademi halkbilimi dergisi (Azerbaycan özel sayısı). № 2. İstanbul: 2011, səh. 151-163

26. “Бакинские рукописи” эпоса “Кероглы” // Казахский Национальный Университет имени Аль-Фараби. Материалы международной научно-теоретической конференции “Современные тренды филологии: истоки и перспективы”, посвященной 80-летию профессора Мархабата Томанова. Том II. Алматы: 2012, стр. 136-138

27. History Revisited in the Azerbaijan Epic of “Koroglu” // Zmogus ir Zodis. Lithuanian University of Educational Sciences. Vilnius. 2012, t. 14, nr. 2 (Volume 14, Number 2, 2012), 65-69.

Müəllifin kitabları haqqında yazılan resenziyalar:

1. Rövşən Novruzoğlu. Dünya tarixindəki “Koroğlu” atributları: Çənlibel, Nigar, Misri qılınc, Qırat... // Elm qəzeti №21-22 (1039-1040). 18 iyul 2012.

СЮЖЕТ “КЕРОГЛЫ” В УСТНОЙ И ПИСЬМЕННОЙ ТРАДИЦИИ. (НА ОСНОВЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ВЕРСИИ ЭПОСА)

РЕЗЮМЕ

Одним из важных проблем фольклористики является всестороннее анализирование эпоса “Кероглы”. Надо отметить, что опыт рассмотрения эпоса с конкретных аспектов практикуется давно, но необходимо рассматривать этот вопрос более развернуто и обращаться к недавно опубликованным вариантам - это имеет большое значение.

Актуальность диссертационной работы состоит в том, что впервые проводится сравнительный анализ самых первых и совсем недавних изданий эпоса “Кероглы”. Таким образом, можно сказать, что впервые были проанализированы почти все варианты эпоса и получены интересные результаты.

Диссертация состоит из общей характеристики работы, четырех глав, заключения и списка использованной литературы.

В первой главе диссертации, которая называется *“Первые песни и сюжеты эпоса “Кероглы” в репертуаре азербайджанских ашуггов”* были исследованы песни и сюжеты эпоса Южного Азербайджана и Южного Кавказа, И.Шопен был characterized как первый собиратель сюжета, а также процесс вхождения и распространения эпоса “Кероглы” в ашугский репертуар. В первом разделе этой главы, который называется *“Основные особенности вариантов и образцов эпоса “Кероглы” и поэтические структуры песен Кероглы”* было отмечено, что самым ярким образцом богатых эпосных традиций Азербайджанского народа является эпос “Кероглы”. Во втором разделе первой главы, который называется *“И.Шопен как первый собиратель сюжета”* было отмечено, что первые сведения об эпосе в русской печати и один из первых переводов эпоса принадлежат И. Шопену. В третьем разделе первой главы, который называется *“Вхождения сюжетов Кероглы в ашугский репертуар и его распространение”* было отмечено, что в основе

каждого эпоса лежит определенная сюжетная линия. Сюжетная линия созвучна с географией региона и близка к историческому прошлому живших там народов и их воинственному духу, поэтому эпос формируется в плодородной почве и приобретает право на жизнь.

Во второй главе диссертации под названием *“Южно-Азербайджанские варианты и образцы эпоса Кероглы”* были изучены такие темы, как А. Ходзько и первая репертуарная жизнь сюжета эпоса “Кероглы”, вариант Ашуг Садыга, Жорж Санд и эпос “Кероглы” и т.д. В первом разделе второй главы диссертации под названием *“А. Ходзько как первый собиратель и переводчик эпоса Кероглы”* было отмечено, что впервые эпоса “Кероглы” в полном объеме в Европе прославил выдающийся польский писатель и этнограф Александр Ходзько. Записанный А. Ходзько эпос состоял из 13 меджлисов. Во втором разделе второй главы под названием *“Вариант Ашуг Садыга”* отмечено, что Ашуг Садыг является одним из исполнителей, творчество которого до сих пор не изучено. Его имя знакомо нам только как имя сказителя Парижского экземпляра эпоса “Кероглы”. В третьем разделе второй главы под названием *“Жорж Санд и эпос “Кероглы””* было отмечено, что знакомство Европы с эпосом “Кероглы” произошло благодаря Ж.Санд - ее заслуги в этом вопросе поистине неоспоримы. Как это видно из изданного экземпляра, поскольку Жорж Санд не была знакома с поэтикой эпоса, она дала дословный перевод его стихотворений.

В третьей главе диссертации под названием *“Эпос “Кероглы” в ашугском репертуаре в регионах Северного Азербайджана в начале XX столетия”* были изучены первые варианты “Кероглы” из репертуара Ашуг Гусейн Бозалганлы, эпос “Кероглы” из репертуара ашуггов Гянджабасара, новые сюжетные образцы “Кероглы” тюрков-ахыска. В первом разделе третьей главы под названием *“Сюжеты Кероглы в репертуаре Ашуг Гусейн Бозалганлы”* отмечено, что Ашуг Гусейн Бозалганлы является одним из выдающихся знатоков ашугской поэзии. Во втором разделе третьей главы под названием *““Кероглы” в репертуаре ашуггов Гянджабасара”* было отмечено, что Гянджабасарская ашугская среда является творческим очагом, в

котором живут традиции ашугского искусства. Эта ашугская среда охватывает большую территорию от земель Гянджи до Казеха и объединяет многие более мелкие творческие очаги. В третьем разделе третьей главы под названием *“Первые народные варианты, записанные из ашугских репертуаров”* было отмечено, что в Азербайджанском ашугском искусстве традиция мастер-ученик является крайне важным фактором и что это давно нашло свое подтверждение.

В четвертой главе диссертации под названием *“Другие Варианты “Кероглы”, изданные на основе Азербайджанских ашугских репертуаров”* были изучены первые народные варианты эпоса “Кероглы”, записанные из ашугских репертуаров, эпос “Кероглы” в репертуаре ашугов Ширвана и Дербента, также другие варианты и версии эпоса, записанные из уст разных ашугов. В первом разделе четвертой главы под названием *“Новые сюжетные образцы тюрков-ахыска”* отмечено, что эпос “Кероглы” также широко распространен на территории Грузии. Эпос распространился и среди азербайджанских тюрков, и тюрков-ахыска и грузин, которые живут на этой территории. Во втором разделе четвертой главы под названием *“Эпос “Кероглы” в репертуаре ашугов Ширвана и Дербента”* было отмечено, что ашугское творчество Ширвана имеет древнюю историю. Ашугское творчество развивалось в этом регионе начиная с XVII столетия. В третьем разделе четвертой главы под названием *“Другие варианты эпоса и версии записанные из уст ашугов”* было отмечено, что эпос “Кероглы” распространился среди всех тюркских народов. Основу Закавказских вариантов эпоса “Кероглы” составляет Азербайджанский эпос.

В *“Заключении”* подводятся итоги проведенных исследовательских работ. В этом разделе обобщены выводы основные положения исследования и определены направления дальнейшего изучения темы.

**“KOROGHLU” PLOTS IN VERBAL AND WRITTEN
TRADITION. (ON THE BASIS OF AZERBAIJANI VERSION
OF THE EPOS)”**

SUMMARY

The vast investigation of the “Koroghlu” epos in broad sense is one of the main problems. It is necessary to point out that, the study practice of the epos from the concrete aspects are existed and it is better to appeal to new published variants for their expansion.

The topicality of the dissertation work is connected with the comparative analysis of the primary and final publication of “Koroghlu” epos. Thus, the whole variants of the epos have been given in the wide analysis form for the first time, and an interesting result has been gained.

The first “Koroghlu” songs and plots in Southern Caucasus and Azerbaijan have been investigated at the first chapter of the dissertation called the first **“Koroghlu songs and plots” of the repertory of Azerbaijan ashugs**. I. Shopen has been characterized as the first collector of the plot and entrance of epos plot to ashug repertory and spread specification have been scanned.

It is pointed out at the first subchapter of the first chapter called “The first music and plots of Southern Azerbaijan and Caucasus, that the best example of rich epos tradition of Azerbaijan people in “Koroghlu” epos. The rich research practice of epos keeping this or another feature of mythic and historical reality is existed at Azerbaijan folklore history.

It is pointed out at the second subchapter of the first chapter called “I.Shopen as the first collector in the plot, that the first information about the epos on the Russian press and one of the translation in their area belong to I.Shopen.

It is pointed out at the third subchapter of the first chapter called “Entrance to the ashug repertory and spread specification of the plot

that there is a definite plot like of the epos. Plot line passes through different stages in its development, according to the region geography.

The South variants of **“Koroghlu” epos, the Koroghlu epos in the performances of South Azerbaijani ashugs** is connected with the broad dissemination in this territory. “Koroghlu” epos disseminating in South is differed with its own specific characteristics. We come across with the names of heros (dare-devils) which we have never heard.

At the second chapter of the dissertation called “Koroghlu” epos at the repertory of “Koroghluhans” The matters like the first repertory life of “Koroghlu” epos plot, Ashug Sadiq, George Sand and “Koroghlu” epos have been learned.

It is pointed out at the first subchapter of the second chapter called “A.Khodzko and the first repertory life of the plot” that the first man bringing “Koroghlu” epos to Europe is a famous Poland writer and ethnographer Alexandre Khodzko. The epos written by A. Khodzko consisted of 13 chapters. He emphasizes these folklore creator being called “Koroghluhans” among the people.

It is pointed out at the second subchapter of the second chapter called “Ashug Sadiq variant that Ashug Sadiq is one of the creators. His creativity has not been studied yet. His name is familiar to us only as the speaker of Paris copy of Koroghlu epos.

In the first subchapter of the second chapter which is called “G.Sand and “Koroghlu” epos it is mentioned that George Sand is the outstanding French writer. George Sand did very much in order to acquaint Europe with “Koroghlu” epos. As George Sand wasn't acquainted with epos poetry he gave word-by-word translation of the pieces of poems in the epos.

“The first “Koroghlu” branches in Ashiq Huseyn Bozalqanli's repertory at the beginning **of the XX century in the repertory of ashugs of North Azerbaijan territories**, in the third chapter called “Koroghlu”, “Koroghlu” epos in the repertory of Ganjabasar ashugs, new “Koroghlu in Akhiska Turks” were researched as plot samples in the dissertation.

In the first subchapter of the third chapter called the first branches in Ashug Huseyn Bozalqanli's repertory they mention that

Ashug Huseyn Bozalganli is one of the outstanding representatives of ashug poetry.

In the second subchapter of the third chapter called “The repertory of Ganjabasar ashugs and “Koroghlu” (1929) they mention, that Ganjabasar’s ashug atmosphere is a creative land which gives life to ashug art traditions. This ashug atmosphere covers a wide territory beginning from Ganja to Qazakh.

In the third subchapter of the third chapter called “New plot samples in Akhiska Turks” they mention that Georgia is one of the territories where “Koroglu” epos is spread. This epos is widely spread among Azerbaijanian Turks, Akhiska Turks and also Georgians living in the same territory.

In the fourth chapter of the dissertation called **“Koroghlu” variants printed on the basis of Azerbaijan ashugs’** repertory “the first national (colloquial) variants of “Koroghlu” epos taken from ashugs’ repertory to the written speech, “Koroghlu” epos in Shirvan and Darband ashugs’ repertory and also other variants of the epos and branches in written form taken from ashugs have been researched.

In the first subchapter of the fourth chapter called “the first national variants taken from ashugs’ repertory to the written speech” they mention that in Azerbaijan ashug art being of an important element of master-pupil tradition has been proved for a long time.

In the second subchapter of the fourth chapter called “Koroghlu” in Shirvan and Derbend ashugs’ repertory “they mention that Shirvan ashug’s atmosphere covers (surrounds) the wide territory that is included here. During the period that passes from Ozan culture to ashug culture (approximately the beginning of XVc- b. XVIc) epos creativity came to being and began to develop.

In the third subchapter of the fourth chapter called “the other variants of the epos and the branches taken from ashugs to the written speech” they mention the “Koroghlu” epos is spread among all the Turkish peoples. The basis of Transcaucasia variants of “Koroghlu” is Azerbaijan epos.

In the **“Summary”** of the research the reveal was concluded, the research was generalized and the main results were underlined.

Formatı 60x84 ¹/16.
Tiraj: 150

*AMEA “Elm” RNPM-nin mətbəəsində çap edilmişdir
(İstiqlaliyyət, 8)*

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
АЗЕРБАЙДЖАНА ИНСТИТУТ ФОЛЬКЛОРА**

На правах рукописи

ДЖАФАРОВ АЛИАГА ГАФАР ОГЛЫ

**СЮЖЕТЫ “КОРОГЛУ” В УСТНОЙ И ПИСЬМЕННОЙ
ТРАДИЦИИ.**

(на основе Азербайджанской версии)

5719.01 - Фольклористика

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой степени
доктора филологических наук**

Б А К У - 2015